

ПРИПОВЕТКЕ

## БУРБЕВДАН

Ако икада срце заболи, душа се раздрата и слатка туга обузме душу — то је при успоменама на прошлост, минуле дане, родно место, другове из детињства... Оне који су помрли спомињеш с побожношћу и поштовањем, а оне који су још живи гледаш чудом како су се променили...

Гледам живу, тесну улицу, ограђену високим зидовима, с великим капијама и разгранатим дрвећем, које се пружа, те је кити зеленилом. Слушам вику другова, где ме зову да идемо на реку и сечемо зелене врбе. Видим мајку како погурена иде по башти и бере разне траве, па све то са ускршњим јајем и сребрном парицом меће у ча-нак воде под бокор ружâ.

Сутра је Бурбевдан!

Вече. На небу сија месец, а ја седим на прату и пратим његово јурење преко облака. Просула се она слатка, пуна чежње, месечева светлост, те све обасјала и обавила мекотом и сном. Дрвеће, сенке, шуштање лишћа, цврћање попаца, све то клизи, бруји и обузима душу, а она дрхти и стрепи. Хтела би да полети, али не зна куда? Да бројим звезде? Да певам?... Са улице се чују гласи и бâт корака. Понеко запева, глас му се простре, разастре на све стране и полако, дршћући, уточе у ову слатку, летњу, тиху, вечерњу тишину!...

У рану зору буди ме мати. Онако санан и раздраган јутарњом свежином идем у башту. Ту, међу цвећем, испод ружâ, стоји вода, а по њој плива црвено јаје, здравац, дрен и друге лековите тра-

ве. Свлачим се и купам. Пуцњи и весели гласи проламају јутро. Околина, а нарочито речна, је чи од пуцња пушака и усклика. Тамо, у реци, сваки се купа. Јер ко се тада — на Бурђевдан, јутру, пре сунчева излаоца — окупа, биће целе године здрав кô дрен, чије лишиће, тада набацано, плива на води...

Пошто се окупах, зађох по башти и отпочех да берем цвеће, које ће мати, са свећом, однети на очев гроб. Међу ружама опазих повећи земљани суд — »ћупче«, покривено лишћем.

— Шта је ово, нано? — питам, а већ сам се сато и дижем мараму којом беше покривено.

— Не, не! Остави, сине, то је *мантафа*.

Полако дође па и прође подне. Сео сам близу прозора и узео да читам. Из баште душе ветрић. Занесе ме читање, утонуо сам у притовест, па готово и не дишем. Одједном чух ћикот, трох се и погледах, а оно башта пуна компијских девојака.

Скупиле се око оног ћупчета. Све лепо обучене: на глави им беле, кô снет, мараме — шамије; тесни јелечићи припили им се за обле груди; шалваре широке, лепо набране на боре; рукави од провидних кошуља такође широки, те се из њих слободно помаља бела, обла, пуна ручица... Неке селе у траву, друге клекнуле око цвећа, а треће узеле лишће и њима птуцају, те тако кушају верност и љубав својих драгана.

Нагох се на прозор.

— Шта ћете? — питам их.

— Та сад ћемо да *вадимо мантафу*. Знаш ли да и ти имаш? Метнула је »она«.

— Ех?! — и нагох се јаче к њима.

— Јес', јес'! — повикаше оне — знамо чак и какве су! Њене су ките везане црвеном вртцом и у свакој има по једна лала.

— А ваше?

— Е, то ти не треба да знаш. Него хајде пробуди *тету*.

— Добро, добро. А смем ли и ја тамо, међу вас, да дођем?

— У твом је двору, па можеш!

И одоше из баште у двориште. У час почеше долазити и остale из цела комшијука. Жене, девојке, девојчице, деца, све то долажаше, тискаше се око бунара, бираше болја, хладовитија места испод великог дуда и кајсије, који беху одмах до бунара. Како која дође, извади воде из бунара, умије се, полије босе ноге, затим бришући лице »бошчом« седа у хлад и ћерета са осталима. Жагор се све више дизаше. Смех, клицање, угушен прекор услед јака стиска, слатко, страсно кикотање и тихо шапутање — све се то дизаше, брујаше и губљаше у светлом жарком дану, чија јара трепераше у ваздуху.

Кад се све искупише, дођоше њих неколико у собу, код мене, те пробудише матер. Једна донесе воде, друга јој намести шамију, трећа је поли и убриса пешкиром. Затим је изведоше тамо међу њих и посадише у среду. После донесоше оно »ћупче«, покрише велом једну девојчицу и дадоше јој огледало, те поче вадити из »ћупчета« ките.

Тек што да почну, дође и »она«. Висока, пуна. Црна јој коса у дугим курјуцима пада низ леђа. Очи велике, црне и покривене дугим, тамним трепавицама; уста мала, пуна, набубрела, али не црвена већ тамнорујна као од велике ватре, опрата, погорела. У јелечету од плаве свиле, шалварама од бзије, боса у нанулама, с благим и милим осмехом, дође и седе баш до моје матере.

И отпоче се *мантафа*. Моја мати прво је изговори на турском језику, па је онда преведе на српски. Сама *мантафа* на турском језику кратка је, у стиховима; али у Врању жене, преводећи је на српски, одуже је, иските, и саме допуне. Прво се изговори *мантафа* на турском, онда се извуче кита, и оној чија је, као у неком преводу, казује се: *мантафа*.

Отпоче:

»Ја не знам шта ми је! Откад те видех, свет ми је тесан. Узалауд игра, песма и весеље, узалауд све! Дођи, душо, или прођи поред пенцера, да те видим, осетим мирис твоје косе и сагледам сјај

твојих очију. Ах, девојко моја, да знаш како те волим и гинем за тобом! Дражка си ми но рођена мајка и сестра моја, милија ми је твоја танка половина и равна снага, но све благо стамболско! Дођи довече или лупи на капицик, баци ми макар камен преко зида, те да га метнем у педра и љубим... Ох дођи, дођи и јави ми се!«...

Девојчица, покривена велом, завуче руку у ћупче, промеша и извади једну киту. Све се нагнуше да виде чија је. Запламтелих образа, погнуте главе, пружи једна руку и узе ќиту.

— А чекај...! — повиче једна старија жена и поче је пеџкати: — То ли ти свако вече, кад се враћаш с њиве кући, пролазиш онамо, а?

— Ама, тето! — промуца сирото девојче и погледа је погледом пуним молбе.

— — — Зашто ми срце цепаш? Не смеј се на другога, не гледај га; свест ми се губи! Тако ми Бога, закукаће кукавица над нашом кућом... Речи ми, погледај ме, насмеј се, те и ја да видим бисер твој, да и мене огреје сунце твојих очију. О девојко, зашто ме јубијаш?! — Мајка моја плаче, плаче она, а ја венем. Кажем ти: јубила си ме! Немој! тако ти душе, тако ти милоште материне, немој, девојко, не окрећи главе од мене! Зашто кријеш лице у јашмак кад прођем, зашто бежиш у ћилер кад дођем?... Хајде! Видиш, цвеће је замирисало, ћул се развио, каранфил расцветао... све мирише и пева, хајде и наше душе да певају... Хајде, девојко! Мајка те моја чека. Буљсу је накупила за твоје русе косе, баклаву за медна ти уста, шербет и маџун да те рани и чува... Хајде! Реци само, па ето мене да те водим у кућу своју, рај твој!«...

Од треће мантафе чух само свршетак:

— — — Драги, драги! дођи довече, бићу на капицику. Ево већ три дана како чувам јагоде за тебе. Дођи, кућни на капицик, пусти кроз рулпу свој глас, те да осетим дах ти врео. Дођи! Колико пута чекам у башти и гледам на твој пенцер... Драги, душо душе! дођи да осетим рај свој и изумрем на усту ма ти?«...

И кита се појави. »Чија је?« — вичу све раздрагано, али се од стида ниједна за њу не јави. Оставише је на страну.

»Први пут изиђох у башту, узабрах цвет, помирисах га, али из њега изиђе оса и уједе ме. Тако и ти, драги. Први пут кад ме виде, слатко ме погледа. После, замрси косе моје густе, раскотча јелек, разгрну груди и љубљаше ме. Комшике, прне душе, рекоше ти да сам неверна, и ти ме, наружену, остави. Срце ми пуца, али још те волим. Иди другима, љуби их, целивај, па опет дођи, драги мени. Не љутим се ја, већ хвалим Бога што ми те даде. А још више ћу да га хвалим и славим, ако ми се опет вратиш и целиваш ме... Ах, моје цвеће тако лепо цвета, јер га сузама заливам; тице ми тако слатко и тужно поју, јер их леблебијом храним, што сам за тебе чувала... Дађи, драги, дођи, мили!«...

И отпочеће се ређати све летиша за летишом. Сунце беше већ клонуло, хладовина се раширила, а из баште пирка ветрић. Међу грањем ружа и јоргована извија славуј, а поврх дрвећа кућа и целог овог зеленила, у светлом зраку, кликнеше-ва. Оне се све скупиле, згурile и, зајатујући образа, светлих погледа, заталасаних груди, сачијаша мантафе, а ручицама стискају срце, да им не куца тако јако и силно...

Оједном изиђе и моја. Познадоше је по шеве-ној врпци. Мати је, при преводу, поче извртати. Али узе друга жена и поче је преводити:

»Не бој се ти мене! У дно мора сићи ћу, да инадим алем за твоје чело; злато целога света нећу ти, да те украсим, накитим и нагиздам!... Све што се може, то ћу ја да учиним, само тебе да обасјам и узнесем... Ах, да јаш како ми душа гори за твојим дахом, како груди страсно дишу за твојим недрима?... Дађи у моју башту, набери цвеће, закити се њиме. Па тако закићена, урешена и умивена јутарњом росом, падни на моје крило, да те нијам и љуљкам... Да сневаш леп санак, да сневаш мене и моје жеље... Кад месец обасја, ноћ дође, јави ми се. Реци ми да ме во-

лиш, те да лакше спавам... Да ме не пије светлост месечева и блага, тиха ноћ... Хоћеш ли? Узећемо се за руке, поћи ћемо у свет, да се љубимо и грлимо... Бежаћемо далеко, далеко!«...

Изиђе и њена:

»Сву ноћ седим и мислим на тебе. Берђев не могу да држим. Ако везем, везем твоје око и уста; ако певам, певам твоје песме!... Ах, да знаш, драги, како те жељно чекам? Како ми сва снага трепти кô лист на гори... Ах!«

Мати умуче. Она се нагнула к њој, ручицом јој запушила уста, а, од стида сва зажарена и уздрхтала, сакрила лице у њена недра.

— Тето, молим ти се, стани... Слатка тето!... — шапуће и све више у крило моје матере крије лице.

— А... Не може! — викнуше остале.

— Стани, ох стани! — шапуће она очајно.

Мати метну руку у ћупче, пад кад виде да у њему нема више кита, шану јој нешто, она скочи, узе од девојчице оно ћупче и почне прскати водом из њега све остале. Јер која буде том водом попрскана биће скоро удата.

И она их прскаше. Под пазухом јој ћупче, задигла шалваре, шамија јој пала, коса се разбаришила, јелек попустио... Једва дишући, сва зажарена, врела, прскаше она другарице, које бежају испред ње смејући се и кикоћући.

Са зајатуреним лицем и кô крв рујним устима дође она и до мене, заста — па онда голом до лаката, белом ручицом зграби воде и попрска ме.

— На! Ево и тебе!

У том њеном раздраганом усклику беше толико пркоса и љубави, да ми душа полете. Потрчах за њом.

Она бежаше испред мене, смејући ми се и навлаш застајкујући да је стигнем.

— Држ' је, држ'! — викнуше остале, и сви потрасмо за њом.

Шалваре јој шуштаху, прамени расплетене косе шибаху је по плећима, а она се превија, бежи, смеје слатко, силно, раздрагано... Трчим, јурим,

а не видим ништа сем витког јој и облог стаса, развијених плећа, свилених шалвара и расплетење, дуге јој косе. Стигох је. Отимам јој ѿно ћупче а она се тресе, грца, брани се и несвесно припија уз мене. Из зажарених јој образа тек што крв није канула. Зажмурила, наслонила се целим телом на мене, стисла ми грчевито руку, а из сувих јој, немих уста иде врео, сладак дах. Тако пригрљену, стиснуту и обамрлу држах је у наручују. Оне друге стале и тапшу рукама. Осећах стид; или је ипак не пуштах од себе. У зраку бруји клик девојака и њихово тапшање, из баште пирка свеж ветрић, а хладовина са свежином се све више шири... Рука ми се дотаче њених топлих труди, клецнух, стиснух је; глава ми клону више њеног рамена, те мој образ додирну њен, и не знам ни сâм зашто шапнух:

— Пасо!

Она се трже, стресе и освести. Погледа ме уплашено и гласом који опија и заноси, дршћући, једва чујно, протепа:

— Немој! Срамота је!

## У НОБИ

На њиви седела Цвета и очекивала мужа, Јована, да доведе воду, те да натопе дуван, што су још прошле недеље засадили, а никако досад »навадили«. Она беше села, згурала се, наслонила браду на скупљена колена и гледала је сањивим погледом у топлу, тамну ноћ. По пољу, свуда око ње, виђаху се људи, како по избразданим засађеним њивама раде при фењерима. На истоку оправтаваху се брегови и била планинска, одударајући од тамнорујна неба, на коме требаше да изиђе месец; а испред ње, по реци и путу, дизаху се високе тополе и густе врбе, те у овој тамној ноћи са својим шуштањем и нијањем изгледаху као жива, људска бића... Покаткад чуо би се туп, металан звук мотике, промукли гласови раденика и њихово дозивање, али је све то, опет, на мање, разносио још топао ветрић, који је пиркао преко ове равнице.

Цвета беше мртва уморна, али се силом савлађиваше да не застпи. Одједном она чу бâт људских корака који јој се приближаваху, и после разабра глас свога мужа.

— Ето, на! — говораше он некоме. — Погле, брате мој: целе године суши, ни капке воде да падне... Гле, како је увело, грехота човека и да погледа... Ето, од десет корена ако један прихвати. Несрећа, кажем ти!...

— Истина, истина! — одговараше онај други.

— Боже, опет он?! — трже се Цвета преплашено, кад чу онај други, више женски но мушки

глас. И затим брзо се диже, и као бежећи, уђе у њиву, узе мотику и поче копати. У томе дође Јован.

— Радиш ли? — ослови је. Затим скину мотику с рамена, заби је у земљу, остави фењер и седе на међу. — Ходи овамо, газда Стојане — окрену се он ономе који иђаше за њим. — Ходи, седи мало.

— Сад, сад! — чу се. И несигурним корацима, упадајући с једне и с друге стране међе, указа се висока, протегљаста прилика, такође с фењером и мотиком. — 'Бро вече! Радите ли? — упита он тихо и некако плашљиво.

Цвета на поздрав ништа не одговори. Тобоже, занета послом, није чула.

— Ето мучимо се, газда, као свака сиротиња — одговори му Јован и помаче се, те му начини места до себе. — Седи. Одмори се. Хоћеш дувана?

— Па могу. Дај! — И, обзирући се, полако седе, скрсти ноге и узе да савија и пуши дуван, али невешто и брзо. Међутим, Јован отпоче да му се тужи на зле године, рђава времена, општину, воденичаре и на све што му сметаше, те не могаше да добије воде. Стојањ га слушаше, климаше главом у повлад, пушаше одговарајући му оретко и кратко. И ко зна докле би то тако трајало, да Јован одједном не ћипи, нагну се над земљом и ослушну; па кад чу како вода из далека долази, оно њено миљење, тих жубор, баци од радости цигару, зграби поново мотику и без фењера отрча у сусрет.

— Цвето, спрavlјај те бразде — рече њој која једнако копаше подалеко од њих. — А ти, газда, чекај; ето мене сад, одмах... — Е-е-хеј! — рас tegnju он весело и изгуби ће у ноћ.

Стојан као да се уплаши од његова нагла одласка, јер се и он брзо диже и пође за њим, али се опет врати, седе, и узе да чупка суву траву, слушајући Цветине ударце мотиком. Одједном према Цвети опколи руком уста и тихо викну:

— Цвето!

Али од ње не чу одзива до само ударце мотике.

— Цвето! — викну он јаче.

Она опет ћuti.

— Цвето, чујеш ли? — и наже се, напреже слух и очи, али виде само њу како се згурila, па удара силно мотиком, из које понекад, кад нађе на камен, одсевне светлац. — Цвето, доћи, или... — и хтеде да се дигне, али се трже изненађено кад виде њу где доће и наже се над њим.

— Што си дошо? — упита га она пригашено.

— Ја?! — загричу се он и уплаши. — Несам, веруј, него знаш, повох на њиву, и твој ме човек нађе, те — доћосмо! А ти се љутиш?

— Одмах да си ишо? — и окрену се љутито од њега.

— Љутиш ли се? Немој!

— Не љутим се — поче она да гута, као сүзе. — Не љутим се, али шта ће да каже свет, људи! Иди, ако мислиш добра. Шта хоћеш ти? Та ја сам жена!

— Истина је — одговори он меко.

— Па кад је истина, што долазиш? Што ме не оставиш?... Ето, имаш жену, децу.

— Ех — одби он руком — не спомињи ми.

— Да, ти имаш, а ја? Па још и то, да нешто он чује, онда где ћу ја, где?

— Немој, Цвето — викну он кад осети јако јој на плач глас задрхта. — Идем, ево одмах, сад. Истина што кажеш, али ја. Знаш ти мене. Ја сам онако... дођох да те видим. А ти, ето, баш кад хоћеш, нећу више, нећу... збогом!

Она му не пружи руку, да се с њим рукује, него се одмаче од њега и рече оштро:

— Збогом. Иди.

— Ех, љутиш се ти! — потврди он удивљено и, пребацив мотику преко рамена, оде.

А кад се он изгуби, она брзо, силом и, као бранећи се од нечега, окрену се и узе мотику, да опет продужи копање, шапћући у себи:

— Лаже он лаже. Опет ће доћи. Ох, а шта тражи? (Мада је знала.) Што је не оставља већ једном? А да каже мужу — не сме. Јер, какав јој је муж, и крв би потекла... А овамо опет с њиме се виђа; говоре, он јој долази, и муж јој не зна зашта је све то... Куд ће јој душа и тело на оном свету?... Грешно је то, грешно... Мајко Богородице!

И отпоче да се крсти, шапуће молитве? Али ова топла ноћ, тул и металан звук мотике, миџање људских сенака с тамним фењерима... још је више то потресе, испуни страхом и слатким сећањем. Памет, насупрот воли, крштењу, молитвама, поче јој силно стварати и износити све што беше:

... Била је дете кад је њени убоги родитељи дадоше Стојановима, да тамо служи, како би је ови после лепо удомили. Отац Стојанов беше прек и суров човек. По натмуреном и косматом лицу изгледаше да нико од њега није чуо благу и нежну реч. Са женом и Стојаном, који му беше јединац, поступаше као са осталим слугама. Сви су се њега бојали и стрепили од њега. И да не беше матере Стојанове, жене милостива срца, можда би и Цвету постигла судба њених другарица, слушкиња у, тако богатим кућама, које бивају или упропашћене од слугу, а некад и од самих газдâ, или закржљаве од прекомерна рада. Али мати Стојанова поче је пазити, јер се њен Стојан, као дете, најрадије сиграше с њом. И зато је заклањаше од слугу, не даваше јој тежак рад, те се она доцније разви и пролепша. Она њена снага, лепота, једрина заношаше сваког, а највише Стојана, који се доцније, кад је одрастао, готово никад није ни одвајао од ње. Увек су били заједно. На њиви, пољу, увек, увек беху они једно до другог. Он јој никад не даде да осети е је она код њих само слушкиња. Свакад јој је поклањао понешто, давао — кријући од оца — жита, брашна и друго, да она однесе својим сиротим родитељима. Беше он благ; миран, тих и раден као нико. Ах, ти дани!

Оду на њиву, да филизе дуван.

Корење их покрива до појаса, под босим ногама крши се и рони суха земља, а око њих, свуда, у недоглед, зеленило и бујност. Свеж, чист и сјајан зрак греје их, те им крв бризга у једре образе. Они раде, кидају младе изданке. Из реке душе ветрић, а из пожњевена поља, стрњишта, допире песма грличина... Раде, утрукују се, диркају једно друго, па се споречкају и, тобож расрђени, одмичу се. Њуте обоје. А овамо гледају се кришом испод ока, а око уста им игра пркосан осмех. Она, у тесном јелечету, повезана шамијом, с несташним и пркосним осмехом на рујним јој устима, гледа га кришом, види: како се он чеше, врпољи, гледа у њу и хоће нешто да јој каже, а она му тада окреће леђа и чини се невешта.

— Цвето! — вели он напослетку. — Хајде да певамо.

— Нећу.

— А што? Ето, ја те молим!

— Па баш и ти. Нећу.

— Али кад те ја молим? — пита он слободније и приступа јој.

— А што ме љутиш? — говори она, па се тад насмеје од срца и, тобож срдита, прилази му. — Хајде. Почни!

И почну. Запевају песму која се тада најрадије певала. Гласови им чисти и дрхте од радости. Руке им лете на рад, а околином се разлежу речи песме:

Ветар душе, ветар душе, ал' — катмер мирише;  
Драги драгој, драги драгој, ситну књигу пише!

— Цвет—о—о! — кликће Стојан и одмиче се од ње, да би је боље видео.

— Шта ти је? — пита га она враголасто.

— Ти си, ти — моја!

— Ех! — нехотице, изненада полети јој усклик из дна груди. И брзо се сагиње да сакрије радост и као крв румене образе. — Немој, Стојане! Хајде да се ради.

— Не, не... — муча он. И остраг, испод пазуха, хвата је и стиска... Она се отима, извија, брани, али тако мало, малаксало, да му се баш тиме још више подаје и привија уза њу.

— Немој. Доста је, доста, слатки Стојане... — шапуће она и крије лице. Доста... видеће ко... ох!

— Још, још. Дај! — грца Стојан и све је више стиска, грли и љуби где стигне.

— Та доста... Ох, баш си ти?!... И, изнемогла, обамрла, блажена, предаје му се и пружа му онда час леви, час десни образ, да га он целива наизменце.

Али једне јесени, увече, рекоше јој да се лепо обуче и накити. Затим изиђе Стојанов отац, узе је за руку и уведе у гостинску собу.

— Љуби у руку! — рече јој и показа на људе који беху ту. Она клецну, погледа га преклињући престрашено и хтеде пасти, али његов оштар поглед и суров израз лица повратише јој снагу. И, једва идући, пољуби све оне људе у руку. Они је дариваши, па чак и Стојанов отац, на изненађење свију, пољуби је у чело и извади велики дукат — дублу.

— Нека ти је срећно, ћерко, и дуговечно. У мојој кући јела си дрвеном кашиком, а у твојој сребрном, да Бог дâ.

И изведенше је. Она паде. Џелу ноћ није знала за себе. Од тога дана до свадбе Стојана никако није видела. И удаде се. Пое за овим Јованом, човеком истине не сиротим, али ѡдовцем, тврдичом и преким дозла бога... Срце јој хтеде пући, али јака природа и вечит, тежак, свакодневни рад победише... Угуши све што беше. Али, ето сад, од неко доба, опет он, тај исти Стојан, гледа, врећа згоде да се с њом нађе, види и разговара. А она не може да га гледа ни да слуша тај његов мек, више женски глас. Но и он се није усрећио. Оженили га богатом девојком, из зане куће. Али као да га и нису оженили, јер он отада никад да

се скраси код куће. Жену ни да погледа, већ увек, тобож послом, бежи у села, код чивчија, где су њихове њиве, и тамо остаје по читаве недеље. Шта ти нису радили, само да га замилују са женом, али ништа не помаже. Прскали га неком водом, чини ми се од татуле, давали му биља, водили манастирима и међу врачаре, али он никако да постане разговорнији, живљи и болји. Увек само ћути, ради, допушта матери да ради с њим шта хоће. Ни с ким се не препире. Отац му да побесни. Једном га истукао на мртво име и истерао. Отада нико није смео његово име у кући да спомене. Мати му, сирота, дре пресвисне од туге и срама. Молила га, преклињала, да бар њој, ако оцу или коме другом неће, каже зашто бежи од куће и жене, али узалуд... И ко зна докле би то тако трајало, да родбина младина, кад виде у чему је ствар, не почешквати да им се девојка, иако венчана, врати натраг. Јер, веле, нису они њу дали за њега тарог и његову кућу, већ за Стојана... Тада га дозва отац к себи, не знајући шта да чини.

— Седи! — рекао му мрко и показао место до себе на миндерлуку.

Стојан, као увек, само стао пред њим.

— Нека — одговори му; — могу и да стојим.

— Седи до мене, седи ѯош што приличи мужу, домаћину! — и реч »домаћин« нагласи. Стојан је покорно ћутао и није сео.

— Седи и говори! — одједном је плануо старапац и скочио са свог места. — Јеси онемио, да Бог дам! Говори, хоћу да чујем, видим: да ли знаш, да ли умеш да говориш; хоћу да ти чујем глас... Да знам, жив ли си?

— Шта да ти говорим? — шану Стојан и, готов на све, слегну раменима.

— Шта, шта???... — убрзо старапац и почео, сав накострешен и гужвајући свој гуњ, да се надноси јаросно над њиме. — И још питаш, питаш? Убићу те, бре, убићу, никакав сине! И диже песницу. — Зар ја то да дочекам, да ми девојку, венчану, натраг одведу?... И то ја, ја?!... Говори,

казуј! — И ухвати га бесно за прса, те га поче да дрмуса, гњави. — Казуј... Убићу те, убићу те! Бар да те не гледам таквог!...

— Убиј ме!

Старац одскочи од њега.

— Да те убијем? И хоћу, сад ево! — И поче да се врти по соби, као да нешто тражи чиме ће га убити. Стојан само ћути, погну главу и чека...

— Хоћу, ево, сад! — говори старапац и одједном викну: — Не, бре, синко! Немој тако, молим те! ... Ево ја, ја те молим! — И дршћући, сагао се пред Стојаном, скинуо капу, те му се бела коса расула по врату и раменима. — Ево на. Убиј ти мене... ти ме убиј! — Грцао је старапац, а руке му, плећа, глава, цело тело дрхтало је.

Стојан, на све готов, спреман, само ће на то његову, очеву молбу, тргао се преплашено:

— Не...! — и притгну се да га дигне, усправи; али кад спази чак и крупне, вруће сузе како из старчева ока капљу и падају му на руке, он устукну, препаде се и побеже из собе.

И од тога дана за неколико месеца Стојан се поправио, замиловао са женом и отпочео да живи ѯош други ожењени људи. Седео је код куће, надгледао рад и ишао понекад са женом и матером по родбини и саборима... И сви се томе зарадоваше. Али, ево, опет, откад настаде лето — ѳош шта му би? — он отпоче поново да иде као и пре по пољу, селу, и тамо да остаје дуже и — што је најважније и најстрашније за њу, Цвету, он поче долазити к њој. Истина, да је долазио свакад с њеним мужем, али је ипак она знала, осећала, зашто он долazi. ~~Увек је гледао да се нађу~~. Ако она ћоће на њиву, он ~~издалека~~ ишао за њом, обилазио путеве, само како би изгледало да се случајно срећају. И мада јој, сем уобичајених поздрава, никад друго онако што није казао, ипак се она бојала. Не могаше да га види, а да је не прођу јез љубави. Само кад га сагледа где се примиче к њој, а она је склона да га не гледа, и око уста игра му несигурујући смех — њој се

срце стеже, снага устрепти и сузе полете... Себе је одавно прежалила, већ кад га види таквога, дође јој да њега жали, оплакује. Али мора да се уздржава, чини се силом строга и увек груба пре-ма њему, јер ко зна шта би онда било да не ради тако? Али, све узалуд. Истина, свакад, кад год дође њој, заклиње се да више неће други пут долазити, а опет долази, опет!... Ах, а од прошлих дана остао му само леп, звучан, мек глас. Ретко је отада певао. Али сада, кад год би запевао, певао је тако тужно и изразито, да би сви падали у севдах... Колико пута, само она, у зору, кад месечина сја, гледа га кроз свој прозор, где издалека, на коњу, с паše долази кући и пева тихо, јасно, тужно... пева он, а ниоткуда гласа, само месечина сја и трепти. А њој тада дође — сачуваш Боже, као нека напаст! — да и она, као што се у причама казује, полети, седне до њега на коња, обгри га, и да обое, загрљени, на месечини, преко поља и гора побегну далеко, далеко!...

— На месечини, загрљени, далеко, далеко!... — несвесно отпоче Цвета да шапуће гласно, ни хаяјући се напред и стискајући прса. — На месечини... Јаох! — крикну она сва престрашена и одступи корак уплашено, кад спази себе и околину осветљену од месеца, који беше за то време давно изишао и све обасјао.

— Боже мој, Господе!... Господе Боже, света Богородице... Господе, Господе... Боже, шта је ово! — шапташе она, дршћући од страха и кријући поглед од светlostи. — Умудри ме, слатки Господе!... Ох, грешна и црна ја! — И мисао о грешности, мучењу на оном свету због таквих нечистих мисли, све то изиђе пред њу у црној и страшној боји... И да би себе колико-толико умирила, оправдала, диже се, па гледајући у осветљену околину, пратећи месечево јурење преко чиста неба, поче да се крсти, метанише, шапуће молитве од злих духова, напасти и нечисте крви... А светлост је обасјавала сву: њен витак стас, широка рамена, лепо развијено и зажарено лице с

врелим устима и црним, тамним, доста упалим и ужагреним очима... Она се крстила, метани-сала, а месец је сјао и обасјавао све. А као да је са светлошћу дошао и живот. Са свију страна чуо се жагор, вика дозивање и песма овог ноћног, радионог света. Осветљена пространа поља, благе удолише, река и потоци с високим тополама и густим врбама, све се покренуло, као дахнуло, и у час се осетио онај тих и кô балсам ноћни мио-мир. Цвета се крстила, дрхтала, слушала у даљини како жубори река, шуштање лишћа, коње ка-ко спутани пасу, ударце мотике... Слушала је, стрепила, а ништа није могла да ради. Мисао о своме греху, што је о томе, њему, Стојану, мислила, памет јој обузе и сву испуни неописаном тугом и страхом. Staјала је као укопана, наслоњена на мотику, и ништа није видела, па чак ни воду која је дошла и, роморећи, шуштећи, упадајући у суве, жедне рупице, текла у другу, суседну њиву... И одједном, усред ове блештаве сјајности и ноћи, један јасан и тужан глас уздиже се, затрепта и разастре се на све стране.

Цвета је већ знала, и обамре.

— У-у-ух! — стресе се она и поклопи сеничке на земљу.

... »Хеј Стојане! Чуј, Стојан пева!« као одговор на његову песму чуше се одасвуд одушевље-ни узвици и гласи. И заиста то беше Стојан који, удаљен, идући ваљда кући, певаши ону исту пе-сму:

*Бетар душе, ветар душе, ал' — катмер мирише;  
Драги драгој, драги драгој ситну књигу пише!*

— Ох доста, доста!... као и себи и њему по-че бесвесно шапутати Цвета, онако поклопљена, згурена, стискајући прса и гушећи се од суза и наврелих осећаја. И немогући да издржи више, бесно, махнито љубљаше и угризаше прса, гојне мишице на руци, турајући песницу у уста, као да би спречила оно што из ње избијаше и сву је обузимаше... Међутим, песма једнако брујаше.

Стојан певаше тако и изразито и тужно као никад дотле. Његов јасан глас трепераше и грошаše, узносећи се у обасјане, блештаве висине ове тихе и сјајне ноћи...

*Да знајеш, моме, мори, да знајеш  
Каква је жалба, мори, за младост?*

Чу се где запева он.

— Жалба!... — дахну силно Цвета. И сломљена, побеђена диже главу; зину пут Стојана откуд долажаше његов глас, те као да хтеде да и последњи акорд његова гласа, којега нестајаше, упије у себе.

— Вода дошла, а ти? — трже је мужевљев глас. У час беше дотрао Јован, радостан што је једва довео воду. Али кад спази како она није пазила нити отворила бразде, да би вода у њих ишла и натапала их, већ их оставила те вода отишла на страну, у суседну њиву, он се зграну, уздигне мотику и, сав цептећи од једа и беса, устреми се на њу. — Шта је ово, а-а-а? — зацича он.

— Не, Јоване! — поче она да муца, јер тек сад виде да је на воду била сасвим заборавила. И, осећајући се крива, очекујући ударац за то, само је заклањала главу и мучила се да пред њим устане. И, не знајући чиме да се изговори, поче га молити: — Немој, болна сам! — Њено обасјано и зажарено лице, угрижена уста, вреле очи, коса у нереду, јелек раскопчан, све то учини те Јовану сину мисао да је можда она трудна и баш сад осетила чедо под појасом. Он спусти мотику и задрхта радостан.

— Па шта ти је?

— Ох не знаш ти! — груну она у јаук и силан плач. — Не знаш!

Јовану се учини то као прекор: што је он, мада види каква је, трудна, опет гони ноћу да ради.

— Та не плачи! Што не кажеш, па да те оставим дома. Чекај! — рече он меко и саже се, узе

је у наручје, однесе до међе, положи, скину са себе гуњ и покри је, да не озебе, затим брзо отрча и врати воду...

— Ама доста, не плачи. Не бој се. Проћи ће то — храбраше је он натапајући водом бразде и слушајући како она грца, плаче и бунца...

## СТАНОЈА

Цела га је чаршија и доња махала знала. Кад дође пазарни дан, узајми ма од кога два-три динара, па тргује ситнуријом препродајући је. Узајмљено врати, а »ћар« попије.

Причају, а и он колико се пута хвали, како је био некад имућан: држако бакалницу, имао дућан, кућицу и једну сакату сестру. Али некако откад се мој стриц оженио стрином, он се пропио, и мало-помало дућан напустио, кућу дао сестри, и почeo да служи, док напослетку није дошао код стрица, не тражећи никакве плате до само хлеба, старог одела и преноћишта у штали.

Кад се напије, скупи сву стринину децу, а и мене, па нас води по шећерџијицама, купује нам шта хоћемо, онда нас пошље да одемо стрини и похвалимо јој се, а он пође позади нас, гледа, смешка се и пева своју омиљену песму:

Механици море, механици,  
Донеси вино, ракију,  
Да пијем, да се опијем,  
Дергови да си развијем!

— Пој, пој — а сутра? — дочекала би га стрина срдито.

Он застане, наслони се на зид, па је гледа неким чудним погледом.

— А што? Ти ли си ми дала?... Моје паре!

— И, као у инат њој, седа на земљу, прекрсти

ноге, баца капу, вади из појаса стакло ракије, пије из њега и продужава песму.

А кад је трезан, ради као црв. Што год му се нареди, он само ради и ћути. Понекад, кад му ми, деца, сувише досадимо дирајући га и витлајући се око њега, бацио би посао, разјурио би нас и онда отишао. Али ма ко да га наљути, чим би стрина приступила њему, метнула руке на раме и благим гласом замолила га:

— Станојо, што си љут? Немој. 'Ајде учини то и то! — одмах би узимао рад и радио као бешан.

Мој стриц беше прек човек. Његова реч била је у кући закон. Колико пута он туче стрину и гони је од куће. А нарочито кад се напије, онда, што кажу, у свет да се бежи. Сећам се једном: Дошао он кући пијан, ухватио стрину, завалио је испод себе и туче душмански. Ми се од страха сакрили по амбаровима. Станоја у том иза куће, у дворишту, цепаше дрва на дрвљанику. Док стрица ћуташе, ништа; али кад је стриц ухвати за косе и, обвив их око своје руке, отпоче да је вуче и дрмуса кћ луд по кући, стрина тихо, угушено писну; Станоја кад чу стринин писак, ослушну, да се увери да ли је заиста то њен, па брзо остави рад, баци секиру и упути се к њој у кућу.

— Не, Станојо! — викнусмо му ми из нашег склоништа.

— 'Ајд ви! — осече он на нас, а глас му дрхаше.

И је у собу, стаде између стрине и стрица. Овога ухвати за руку, те се стрина ослободи и утече. Он тада пусти руке стрицу, стаде преда њу, и отпоче га молити:

— Немој, газда, грехота је, немој — бранио је стрину. — Женска страна!... А стриц стао, зграњуо се и сав се тресе од једа.

— Ти ли бре, псето?! — викну он гушећи се и дохвати штап те лупи Станоју по глави. Шикну крв. Станоја се поведе и, сав обливен крвљу изиђе, дође до бунара, испра главу ~~мету~~ дуван на

рану, те крв заста. И, метувши руке под појас, клатећи се, оде погнute главе...

И ваљда зато стрина га је пазила. Свако вече, уз јело, давала му је по једну велику чашу вина. А увек стара одела и зими поњаве, да има чиме да се увија ноћу.

Једном се стрина разболе. Стриц беше на путу, те немаше нико да се брине о деци и кући. Тада Станоја узе све на себе. Чистио је кућу, намештао децу, облачио их и радио све послове по кући као нека жена. И кад би увече све спремио, децу намирио, успавао, онда би сео на праг од собе у којој лежаше стрина и целу би ноћ пробдио, чекајући да јој штогод не затреба. Ако слушајно чује што од жена да јој треба какве понуде, одмах би отрчао и доносио. Једном узео па напунио појас и недра поморанџама, лимуновима и другим воћем. Иде, смеје се; ми трчимо око њега тражећи му, он нас одбија:

— Хаја, хаја! није за вас!

Затим јде стрини у собу и, не говорећи јој ништа, све сручи пред њу.

Стрина се забезекнула, па га срдито гледа:

— Луд ли си? Шта ће ми то, а?...

Он ћути и чеше се по глави.

— Казуј, шта ће ми то? Где нађе паре? Нећу ти ово, нећу! — И поче да баца и гура од себе.

Он се сагао, па оно што она баци скупља и поново јој пружа.

— Једи, једи! — нуди је.

Стрина љута што он и онако нема, па још сада купује, троши; срдита и не гледа га.

— Нећу. Не гледаш себе! Докле ћеш...?

— Ако, ако... Док живим, дотле... Суђено је!... А глас му још више дрхи.

Шта ће? Да га не би сасвим одбила, стрина узме и нешто окуси. Он тада од силне радости истрчи у кујну, скаче, грли нас, децу, љуби и диже чак до таванице.

И за њена боловања ни капи пића не окуси. Али, чим се она придиже, оде и напи се као земља.

И стриц је пио. Беше, истина, богата кућа, изобилна свачим, али немаше слоге и љубави. Сирота стрина! Онако висока, црномањаста, сува; с црним крупним очима, дугачким, танким обрвама, малим и упијеним устима — беше и раденица кћи кртица. Од ране зоре до мркла мрака она је била увек у послу. Колико би пута у пола ноћи дошла код нас, бежећи од пијана стрица, преспавала би ту, док се он истрезни, и увек пре сванућа враћала би се натраг, кући. Почеке и поболевати онако »с ногу«, али јој нико не обраћаше пажње. Али једног дана паде у постельју, и не диже се више!

Беше јесење вече. Захладнело. У кујни пламти велика ватра. Ми смо се, деца, начетили око ње, запретали босе ноге у пепео и печемо кукурузе на жару. У споредној соби лежаше стрина. Сигурно је била много болесна, јер моја мати и друге жене час по час излажају и улажају шапнући. Станоја, као увек, сео до врата њене собе, скупио се и ћути. Одједном се врата отворише и изиђе стриц.

— Иди! зове те — рече Станоји, а он седе на столицицу до ватре завалив главу у руке.

Станоја јде, а врата за њим остаће отворена.

— Станојо! — чу се отуда изнемогао стринин слаб глас. — Скупљај памет. Станојој, мене неће бити више. Скупљај памет, јер ти немаш нигде никога. Сâm си. Немој да пијеш. Збогом и — опрости ми!

Погледах стрица, а њему се очи овлажиле, трепавице од надошлих суза поднадуле и брк му игра.

Сав зацењен, түшећи се, изиђе Станоја, и опет седе, сави се, у кут до врата. Загњурио космато лице у ручерде, па јеца. Сузе му иду низ руку.

Стриц га погледа мрко.

— Што плачеш? Бут'! — осече се на њега, а нама махну руком да идемо спавати.

— Га-а-зда!... — чух Станојин туп глас.

Другог дана после тога закопали смо стрину.

Дани пролажају. Станоја све више опадаше. А и стричева се кућа раскући. Станоја напусти стричеву кућу и иђаше од куће до куће по маҳали. Радио је, цепао дрва, клао, копао гробове, и све што год би му се наредило.

Лето, зима, њему је било свеједно. У исцепаним чакширама, неким појасима и крпама од коштуље провођаше дане. Његова струља коса, синско набрано чело, нос мали, уста дебела, испуѓчено јагодице, развијене вилице с густом и чекињастом брадом, све то беше подивљало, мутно и тужно. С тупим и учмалим изразом лица, раздрљеним и косматим грудима, погледом бесвесним и тужним, чињаше он на человека утисак снажан и нејако одвратно тужан. Кад само пред ким стане, обори поглед и иште што, а глас му туп, млак и монотон,чујуку долази да бежи од њега, само да га не гледа таквог. Ноћивао је код нас. Дали смо му један собичак. Колико му је пута моја мати давала спаваће одело, али он то одмах однесе, прода и попије.

После неколико година умре ми мати. Да бисмо њој гроб ископали, морали смо стринин раскопавати. Станоја је већ био ту и радо пристао да мојој матери копа гроб. Узе мотику и стаде преда ме:

— Миле, да идем?  
— Иди, Станојо, али лепо да скупиш кости.  
— Хоћу, хоћу!  
— А знаш ли чији ћеш гроб да раскопаш.  
— Не.  
— Стринин.  
— Нећу! — рече уплашено, пребледе и седе на земљу.  
— Што?  
— Нећу, нећу — и одмахиваши рукама од себе сав дршћући.  
— Како? Зар хоћеш други да копа гроб?  
Он се диже.  
Ја му изнесох мало ракије.

— Не, не, оку ми дај, оку! — и поче да узмиче.

— После, Станојо. Сада је ово доста. Опићеш се, па нећеш знати.

— Не, не! ... Оку, Миле, оку! ... Ох!

Изнесох му пуну оканицу. Узе стакло, погледа га наспрам сунца, продрмуша ракију, брк му се насмеши, па наже и испи до пола.

— Ах! — и стресе се. Затим узе мотику и оде.

После подне дадоше ми торбицу од чиста платна, те да одем на гробље, скупим у торбицу прах стринин, који ће се после опет препојати и метнути с материним сандуком у гроб.

Одох тамо. Још издалека спазих више стринина гроба гомилу избачене, црне земље, а по њој комаће од трулих дасака, крпе и парчад од земљосана одела и убуђале обуће. На њивици гроба стајаше испијено стакло ракије, а до њега мотика и Станојин исцепан минтан. Нагох се гробу, али се брзо устрашено тргах натраг.

На поду гроба беху поређани остаци стринини: глава, руке, ребра ... А више њих, наслоњен на будак, сав умрљан земљом, натуштена чела, разбарушене, земљом посуге косе и голих, црних, косматих груди, стајаше Станоја и гледаше у стринине поређане кости.

Тргах се и погледах небу. Оно чисто и плаво. У даљини преко ограде зелене се баште и виногради. У чистом и сувом ваздуху кликће шева и ластавица. Охрабрих се и опет погледах у гроб, а Станоја црном, умрљаном руком пређе преко очију. Одједном паде начиће костима.

— Като ... Зар ово ја теби, ја? ...

— Станојо! — дрекнух уплашено.

— А? — ђипи он и погледа ме страшно; али кад виде ко сам брзо се прибра, узе будак и отпоче да копа, шанув: — Ти си, Миле!

Ја му пружих торбицу.

— Ту да скупиш — рекох, а и мени глас дрхаше.

— Ако, сад! ... — поче он покорно. Па узе торбицу, саже се полако, прекрсти се, и као нај-

већу светињу отпоче скупљати њен прах. Руке му дрхтаху, а понекад тек врцне суза низ умрљано му и земљом посuto лице.

— Што плачеш, море?

Он подиже главу. Погледа ме погледом у коме беше све: закопана љубав, проћердан живот и вечита туга за нечим.

\* \* \*

После неколико година умро је. Причају да је пред саму смрт побегао из болнице, а чувари га нашли мртва на путу ка гробљу.

## У ВИНОГРАДИМА

Мирише ми земља на испуцано грожђе, а магла хладна и mrка већ починje да се не диже тако лако. Са свију страна само лупа од оправака нбачвама и крблама. Откако је настала берба, ноћ се не зна. Ма које доба било, а чаршија закрчена колима грожђа са села. Око њих лено и дремљиво стоје сељаци, ишчекујући купще, механиције, и, увијеним дугим гуњама, с дугачким штаповима, »останима«, растерију децу, која се тискају око кола, краду из њих грожђе, више ради забаве, и, засићена, умрљана, оно што не могу да поједу бацају око себе, те на све стране, где год станете, птуца зрно под ногама.

По улицама које воде у винограде или на »царски друм« врве коњи натоварени крблама, берачи, аргати, просјаци, Цигани, а међу њима и по неки газда на своме коњу или магарцу. Па кад све то почне да се тиска, гура, претиче једно друго, онда ни кокош не би могла да пробе с једне на другу страну, а камо ли човек. Само се чује вика коњара, шкрипа белих корпа што набаџане вире из крбала, а између којих се једва виде деца која јашу; у скуту им бошче, за појасом »пиштолче« од чаурице, а босе им ноге клате се и ударају коње по вратовима. У страни, поред зидова, иде женски свет. Напред су жене у антеријама, »количићима« и загаситим шамијама; за њима девојке у тесним минтанима, шалварама, ципелама »на копче«. Иду оне лако, плашљиво. Држе се рука за руку и косо окрећу к зиду, да им »муш-

карци« не виде набрекле груди. А »мушкарци« забацали доламе преко рамена, утегнули се појасвима до пазуха и с пушком у руци грабе по четири корака у један. Понеки бесан, па опали из пушке; девојке цикну, сабију се у гомилу, коњи потрче, крbole почну да се одвајају од самара и лупају, дечаци на коњима се погну, једном руком придржавају се за самар да не падну, лактовима и трбусима стискају бошче што су им у крилу, а другом заустављају коње. Ови се брзо стишају и побу обичним ситним корацима. И као пре опет почну да цупкају, разривају пут копитама и грабе виноградима, који се издалека црне, а по којима се свет већ размиleo, вију димови наложених ватрâ, шарене се обешене женске »стајаће« хаљине о гранама већ оголелог дрвећа, одјекују пуцњи пушака, усклици, довикивање. Небо је сиво, тмуро. Брда и брегови црне се и непомично оцртавају. Џела је земља влажна и мрка. Покаткад пролети јато гавранова, али не гракће, већ само шушти и брзо се изгуби у мрку даљину и маглу. А магла се полако и развлачећи диге... Јесен. Да, да! Али тада не беше јесени. Срце младо, душа тек навирила, очи се рашириле, па цео дан шврљам с друговима по виноградима, пуцамо из пушака, ложимо ватре од влажних, земљивих лозинака и пушимо дуван. Тек пред вечер ако дођем у наш виноград. Још издалека, на улазу, видим где се Марко коњар раскречио, шубара му штрчи на глави, он коленима притиснуо крблу, заврнуо рукав на кошуљи и мұља грожђе што му жене сипају из својих корпâ грдећи сваку што поред грожђа бере и сухо лишће. А оне га и не слушају шта их гриди, навикле се, па га само пецкају и диражу, а он само мұља, виче и трчкара час ка трешњама где је ракија, час на пут да обиђе свога коња, који чекајући на товар пасе суху траву по јендеку.

— А, господинче, — предусрете ме. — Камо чича-Марку ракије? Тако ли ти? Чекај, да ли ћу да ти играм на свадбу.

Ућутках га дуваном и уђох у виноград. Жене ме једва дочекаше и осуше грђњама: где сам био? што не радим? како нећу ни вечеру да добијем, и друго. Одговарам ја њима. Шалим се. Биле су све наше: тетке, стрине, ујне, неке из комшилuka; а била је и она, Ленка. Само она, као мени у инат, није се дала да је видим. Шалим се ја с њима, јер знам да ми мати није ту. Она је онамо, иза винограда, при ватри, где заједно с комшиницама из суседних винограда пију кафу и нуде се ракијом. Затим одох ка трешњама које су биле у средини винограда и око којих је била мала ледина. По гранама и око стабла било је обешених и поређаних женских хаљина. Ту је било свилених шалвара, антерија, минтана, лакованих папучи и ципела. Све оно што се при раду прља... Почек да тражим што за јело, једнако слушајући шалу, смех и кикотање наших што су брале око пута. Покоја, док јој се однесе пунा корпа и испразни у крbole, устало би. А обично свака шамију забацила, разузурila се, без бошче, у устима држи зрно грожђа и сише га. И у сваком винограду тако. Свуда жене, девојке. Трче из једног у други виноград, састају се. Нестало је мећа, граница. Све је једно. По дрветима беле се обешене хаљине, из јендека и мећа вију се густи димови, чује се прасак сувих лозинака на ватри, узвици при товарењу крблâ, њихово крицање, кикот девојака, разговор жена и витлање деце... Свуда и са свијују страна дим, песма, пуцњи, а све се то меша, разастире и расплињује у влажном, као накиселом ваздуху...

Ја сам стао. Нисам осећао глад. Гледао сам и разгледао хаљине што беху око трешње. Наиђох на Ленкине шалваре од ћизије и минтан од јумбасме. Познао сам их по оним златним ширитима. Ја не знам зашто, али загњурих лице у њих, јер су оне мирисале на нешто што тако годи и потреса. Из тога трже ме вика на Спасену, младу, виту, црномањасту и топлу жену нашега комшије, који је одмах после свадбе отишao у Турску да шије чакшире, пошто то код нас већ неста-

је. Вичу на њу што неће да бере. Воли да носи корпе, да истрчава на пут, гледа, обзире се, па да после утрчи у виноград преко јендека вијући се и кикоћући. А остале је пецкају, питају: да ли је скоро снивала мужа? због кога истрчава? Па да би шала била већа, почну је дирати за Марка. А Марко чује, мило му, па се чини невешт и само виче:

— Жене, брзо! ... Брзо бре, ено комшије већ тринаест твара, а ми? ... Их! ...

И брзо се сагиње, муља бесно, а рука му се црвени као крв од грожђа.

Одвојих се од трешње и седох до једног чокота. Нисам хтео да идем тамо код њих. Једно ради ње, Ленке, као и у инат, а друго знам да ће ме терати да радим. А да им ја носим корпе, тешке су; опет да берем, брзо ме заболи крстача сагињући се. Зато седох за чокот, откинух грозд, он ми се просу, зрна одлетеши и разасуше се. Почек да их прибирам и да им загледам ону њихову глатку површину, скупљам мед што се нахватао по њој и слушам песму која баш сад отегнуто и издалека долази:

Девојчице, ружичице — ружо румена!  
А што си ми невесела — уста медена?

— Што не береш? — чух иза мене глас мек, дрхтав и врео. Сав се запалих, али ипак нећу да се окренем, већ одговарам тупо:

— Па шта ћу, кад ти за мене радиш? — И окретох се. Више мене она, Ленка, стоји. Чека да се ја осмехнем, па онда она. У десној јој се руци бели нова корпица, а у левој »косирче«. Прсти јој улепљени земљом, како је по њој скупљала зрна. Брада овална, а тамни јој и румени образи одскочили од стегнуте шамије, коса јој се извукла и пала по челу чак до мрких јој и крупних, влажних очију.

Стоји. Чека да се насмејем, али ја нећу, но ћутим и чупкам лишће. Били смо у сваћи. Посваћали смо се пре неколико дана, кад је долазила код

нас, на бунар, а од мојих нико није био. Тек што је била почела да вади кофу из бунара, а ја, као увек, дошао сам и тобож донео јој моју тестијицу коју сам навлаш испразнио у кујни, да је напуни. Па се нисам одмицао од ње, већ стајао и додирао је. Она је плајтила сва, али, заузета око вађења кофе, није могла ништа. Само је почела брже да окреће чекрк, а при том да јој се пуна, млада снага увија, крши; да јој груди више одскачу, а обле јој мишице на рукама да се показују, затежу минтан. Ухватио сам је за пâс. Није могла да се брани. Јер ако ме одгурне рукама, пустиће кофу која ће натраг у бунар пасти и разбити се; а овамо сам је ја грлио све више и више... Она је клеџала. Хтела је све да пусти и падне.

— Пусти ме! — молила ме. — Пусти, тако ти свега на свету! ... Ох, мајчице моја! ...

И заплакала се.

Пустио сам је. Али од јада ногом гурнух моју тестију и разбих је.

— Не бој се. Знам ја да ти мене не волиш, него... — почeo сам да гунђам одмичући се од ње.

Она је извадила кофу, почела да сипа воду у тестије, али сва се тресла, дрхтала, те вода није улазила у тестију. Око десет кофа је извадила док је једну тестију напунила. Читава се бара разли. Једва напуни ту тестију. Али није ишла. Сва зажарена, стајала је; није смела отићи, а да се не помиримо. Зна она да је тада не бих погледао и да бих је тако увредљиво пецкао, да би ишла као луда. И онда час, у инат мени, раскалашна, бесна, час »умилна«, као да су јој сви по кући помрли. Зато је тада и стајала, дрхтала, нијала се. Чекала да је ја први ословим, макар и најгрубље, а она ће већ одмах да ми попусти, моли ме, насмеје се, и тако да се измиримо.

Али ја ћутим. Окренуо сам се косо и прстом шарам по зиду. Она поче да скупља црепове разбијене тестије.

— Шта ти је оно криво те га разби?

— Па шта ћу, кад сам ти толико гадан, те плачеш од мене! — одговарам набурено.

Гледала ме. Како се била сагла да дигне тестију, тако и остала. На трепавицама сузе, уста болно, плачљиво развучена. Али ја бејах доста снажан, те издржах тај поглед.

— Ах!... — уздахну она и диже тестије, па једва изиђе на капију.

Ето, то је било што сам сада ћутао и тако се чинио још љут, срдит. Истина да је она одмах, од тада, покушавала да се помиримо, али се ипак није толико љутила што ја нећу. Јер је знала, сигурна је била да ћемо се овде, у винограду, помирити. Да ћемо, као и лањске године, с једног чокота заједно брати грожђе, да ћу да мећем у њену котарицу, служим се њеним косирчетом, па после, кад почнемо зрна да скупљамо, да ћу на влаш гурати моју руку у њену, а тада ће прсти да нам се преплећу и главе, лица, косе додирују. И, напослетку, да ћемо из мојих уста да »зобамо« зрно, али тако да једна половина зрна остане у мојим, а друга у њеним устима... И зато што је знала, она је јутрос, кад је дошла к нама, била понела нову, белу корпу и лепо косирче, и сва је дрхтала од радости, среће. По четири пута ишла би и враћала се за једну ствар... И сад, ево, где је дошла, стоји више мене, чека да је ја позовем да беремо заједно и помиримо се. Стоји она и чека. Ја једнако ћутим, а осећам ватру од њене близине. Почек да кидам један повећи грозд. Не могу, јак:

— На ти косирче! — шану и пружи ми га.

— Нека. Могу руком. И од једа што не могу, секнух, да сва зрна попадаше. Оста само петељка.

— Чекај. Ја ћу... — И саже се. Образи јој пламте, рука дрхти, а тако је топла, мека и мила. Ленка одсече грозд.

— Ево! — И пружи ми га. Гледа ме замагљеним и упола затвореним очима. Чак јој брада румена и светла. — Хајде да беремо! — шану и клену до мене.

— Не могу корпе да носим. Тешке су — браним се ја.

— Нека. Ти само бери, а ја ћу да носим. Могу ја, — храбрила ме је мило, а већ грцала од среће што ћу да се одбровољим, не срдим се више на њу.

— Не, не! — Устадох. Ићи ћу у »Рашку«, да тамо чувам виноград.

Њој глава клону, косирче из руку испаде.

— Ако! Иди! — покорно прошапта и умукну, одупревши се рукама о земљу, да не падне.

Питах матер, она ми одобри.

— Иди — рече. — И онако овде ниси за вајду. Само пази да Џиганке... јер се сад, та вера размилела, па...

Пођох. На крају винограда, до меће, било је неколико већ сувих вишања, а око њих се увиле лозе са сочним лишћем, дебелим прућем. Биле су се уза стабла, грање, те чиниле заклон, као колебу. Биле су то »гавранице« и »дреновке«. Ту је била земља увек суха. Хтедох да прођем, кад — она, Ленка! Заобишла и стала ту. Чека ме.

Наслонила се леђима о стабло и рукама се придржава за гране. Побледела, само јој усне румене и набрекле.

— Што се љутиш на мене? Не љути се, жива ти мајка! — поче ме молити, а једва говори, плаче, само да се помиримо. Крупне сузе котрљају се низ образе. Дипе утајано. Хоће да чује мој дах, а камо ли глас, опроштај што очекује.

— А, па после опет као онда, на бунару да плачеш?! — почех ја.

— Нећу више да плачем, жи' ми·ти! — И да би ме уверила, поче прстима да скупља растурене сузе по образу.

— Нећу!... Дај ми да те пољубим! — рекох одједном, и сâм не знајући зашто. И почех да се тресем. Опи ме ваљда онај мирис зрела и на све стране измуљана у крблама грожђа и влаге... Али, највише, чини ми се, опиште ме њена уста, која се сада — срећна услед потврде да је волим, застићена од моје дрскости, а што тражим отво-

рено, гласно исљубац — беху развукла у осмех... Ех, то не беше осмех. Беше то нешто што пружа, мами, али од велика, изненадна стида стрепи и трза се и од саме помисли на пољубац.

— Не, не... — муџала је, а једва се савлађивала да главом не одриче.

— Дај ми!

— М—м—м... — муџала је.

— Нећу силом, нећу! — почех. Ако хоћеш дај, ако не... — И пођох.

Она напреже сву снагу. Није смела да се одвоји од гране за коју се држала, јер изгледаше да би пала. Па, жмурећи, пружи ми: и лице, и уста, и око, све. Али ни корака к мени да крочи.

— Е, нећу! — рекох лјутито и, оставив је, одох брзо, круто. Нисам смео да се окренем, јер знам какву бих је видео. Убрзах кораке. Нисам више слушао онај смех, кикотање, крцкање и товарење тога, само сам једва чекао да пређем царски друм и одем тамо негде... Почек да се грчим. Магла никако да се дигне. Нарочито се у долину ништа од ње не види. Сиђох и приближавах се господским и големашким виноградима. Ту већ не беше оне вреве, жагора; само су се у редовима и иза чокота црнела леђа раденика, који су ћутећи брали и журили се. Погдегде забелела би се и заштештала која сукња. На бедемима од шанчева стајала је по која гомила гостопређица и гледала на »друм«, по коме су промицали тоги у варош, и Цигане, Циганке, просјаке, који су се разилазили по већ обраћеним виноградима да беру јагуриду... Пређох и ја тај пут, који беше сав првен од грожђа, раскаљан и посут зрнима и петељкама. Дођох до чесме. Брзо сиђох у долину и не гледећи на очу ледину испод чесме, на којој се стрељају осуђеници, и са које се сада чуо звон оваца и свирка чобана у аудук. Изиђох из долине и почех се пети нашем винограду, који се одмах познавао по гомили камења, бреста и оног реда од дивљих ружа и трња, што је било на међи и спречавало да се виноград не рони у долину. Стигох и, дахнувши, извалих се међу чо-

коте. Загледах се у црн, дугачак, са заривеним врхом у земљу грозд, који беше на чокоту преда мном. Одједном заштештала нешто иза мојих леђа. То је била Циганка и већ се сагла те бере.

— Шта ћеш? — викнух.

— Косирче да ти продам! — пожури она и приближи ми се.

— Нећу. Иди.

— Да ти бајем, ако хоћеш. Знам и прве да вадим из очију.

Пружих јој руку. Она остави корпу, велику торбу и штапове што је вукла за собом и клече. Узе ми руку, окрену длан и загледа се у њу. Како је чудно одударала моја бела рука од њене кошчате, суве, црне руке. Глава јој је била умотана крпама и старим шамијама, испод којих су падале њене проседе косе у увојцима низ лице јој, а лице јој ћошкасто и смежурано, врат издужен, смежуран, груди црне, голе... Прљава, никад неопрана кошуља вирила је само крајевима из хрпе старих минтана, те су јој се виделе чак и смежуране, бакарне боје, дојке... У оном mrком зеленилу чокота, згрчена, црна, с лулом иза врата, држећи ме за руку и мрмљајући нешто у себи својим дебелим, избразданим устима, тако је чудно изгледала, да нехотице повукох руку:

— Говори!

Она, не дижући очију, прелазећи хладним, прним, прстом по моме длану, поче:

»Душа ти је широка, срце црно, те тешко оној која се у тебе загледа. Век ти шарен, пут далек, незнан и таман. Ако преживии...«

Трогх руку.

— Иди и набери. — Па чисто бежећи скочих. Нешто оне речи, а нешто задах од дувана помешан с тешким мирисом њена зноја и неопраности толико ме поплаши, да је нисам смео ни да опоменем да много не бере грожђа. Одох до вишње, наслоних се на њено стабло са испуцаном и савијеном кором. И како ми тешко паде кад се загледах у све што беше преда мном. У долину, која беше пуна већ оголела дрвећа, чесму, друм, ви-

нограде и ону ледину с које се чак и овде чуо звон оваца, видео чобан где ногом наслоњен о колац нечијег гроба, огрнут исцепаним војничким шињелом, свира у дудук. А свирка му оштра, монотона. С леве стране, на путу, који је био усећен, а из долине преко брда водио вароши, искрсну Митка Мераклија. Почеке се пењати, готово трчећи. Задигао главу, пригрлио корпу грожђа што је напросио и коју ће сад продати у чаршији за ракију. Зато се ваљада толико и жури, подскакује, набија шајкачу на очи, испрсује голе груди и пева. Чак до мене допире његов истрошени, али још топао глас и последње речи једне те исте песме му:

*A ja сам ти, Лено, болан, болан — преболан!*

А крицање товара на друму све јаче. Већ се неки, који су обрали винограде, враћају кући. Димови ватрѣ које су почеле да се гасе вију се гушће, лелујају се, истежу и улазе у маглу, те се заједно с њом лелујају и расплињују по мокрој, црној, обраној земљи.

## НУШКА

Већ увече и којекако. Забуните се, заборавите и заспите. Али кад вас ноћу пробуди месечево сијање — а он баш упро у лице — не знate да се једва дише. Гледате, гледате, па... Море, и земља је тамо друга! Лежите и пружате се слободно и поврљиво по њој као поред мајке.

Пукне ли лето, у кућу се не завирује. Сем што се износе или уносе спаваће хаљине и готови јело, остало све у дворишту, у башти. Не знate како је то кад се увече попрска двориште, прострујасуре, душечи и јоргани. Лежите, а мирише овлађена прашина. Месец сија, те се прне старе, зелене већ обрасле маховином ћерамиде на кућама. Чисто не смете да дахнете. Ако се накашљете, страх вас хвата, јер се само ваш кашаљ чује и ништа друго. Загњурите главу у јорган, удишете мирис скоро опрана чаршава, слушате како попац у огњишту из кујне цврчи, из баште како шушти лишће, како скачу по дрвећу и цбуновима још незаспале птице, до вас, у бунару, како капље вода са овлађених каменова, а одозго из циганске махале једва допире зурла, која танко пишти и чује се далеко...

Данас била недеља, а мене једва отргли са свадбе. Комшија Трајко жени сина првенца. Кућа му одмах до наше. Мајка и отац отишли тамо на вечеру, а мене довели, да није сама Нушка, гошћа, коју је мати још у суботу увече довела. Једно, да има ко кућу да очисти и ручак затови, док

мајка и отац иду у сватове, а друго да се и она, Нушка, тога дана проведе: да из наше баште преко зида гледа свадбу и оро што ће се играти целога дана. И Нушка је гледала цели дан. Покупила камење и трупове што је нашла по башти, наслонила их уза зид до вишње, и попела се на њих, те гледала оро. Био је силан свет у игри. Чак сам и ја играо. Хватао се до најбољих момака. Они ме радо примали, не ради мене, већ ради ње, наше гошће, Нушке, чије је бело округло лице сијало преко зида испод грања и лишћа. А од целе ње видео се само горњи део прсију јој која су се, наслоњена о зид, била уздигла, одапела, те по њима легле велике низе дукатâ и дублâ... И отуд је гледала овамо у оро, али тако гледала као да ни у кога не гледа. То је једило момке. Нарочито Младена, првена, висока момка из њене махале, који је чак овамо дошао ради ње и уби се водећи коло и дајући бакшиша Циганима. И да јој, ваљда, покаже како је воли, он, кад коло поведе, не пушта ниједну девојку до себе, већ узме мене, њеног рођака... као да сам ја нешто она! А Нушка се на то само осмехне, превуче очима и — не гледа га!... Ето, зато су ме, кад је настала ноћ, силом са свадбе довели кући, затворили капију, а отац и мајка отишли на свадбу, а мене и Нушку оставили да спавамо. Зато сам и био љут на Нушку. Бацао срдито орахе и кестене што ми је давала. Чак нисам хтео ни да једем. Она је била полила двориште, прострла постељу и изнела у тепсији вечеру. Али, ко ће да једе! Пред нама тепсија, вечера недирнута. Месец сија као растопљено олово. Сенке велике, mrкe, таласају се и шире. Са свадбе, кроз нашу башту, допире mrка, жута светлост, испрекидана и изломљена од грања и лишћа док до нас допре. И они тамо на свадби вечерају. Чује се звек тањира, чаша, оканица, и тихо, севдалијско свирање свирачâ. А више нас кроз обасјан ваздух клизи нешто топло, опија.

— Вечерај, Нушке!

Она узела хлеб, премеће га по прстима и гужва у куглице. Помера се с места, откопчава час јелек, кошуљу, час разгрђе и заноси косу за плећа.

— Врућина ми! — говори, а глас јој кратак.

Гледам ја и чудим се. Није она таква. Знам, и пре кад је тако мајка доведе у госте, а она живи враг. После вечере скупи око себе девојке, па дођу и младе жене. Отац, као увек, повуче се у собу да рано спава. Само мајка с њима остане, а оне, пошто добро притворе капију, запуште рупе на њој, почну да играју и певају. Шта ти не ради! Облаче се у мушки одела, плаше једна другу, ваљају се по трави у сенкама од дрвећа по башти. А Нушка им коловођа. Кад само разастре црне косе, разузури се и обујми неку, а нарочито ону која се плаши од тмине и ноћне влаге, па се с њом вине у башту. Трчи тамо, витла се и пева песму: како »кумита булу граби, бежи с њом у планину на коњу, а була се нећка, грли га и муша: „Ах, цан'м цан'м!“«

— »Ах, цан'м, цан'м!« — Излети она из баште, остави ону с' којом се витлала, па узме тепсију и ударајући по њој почне да се превија, тресе, игра. Косе јој шибају, образи горе, очи цакле, а она игра и пева.

— Шта ти је? — питам је сада. Али она главе не диже. Као да не сме да ме погледа. Само се једнако раскопчава, хлади, заврће рукаве на кошуљи, и гледа некако чудно, меко. А месец, чисто трепти. Од нашег дворишта, где ми седимо, само се то сјаји, а остало све је у сенци од толиког дрвећа што је око нас и по баштама.

У том са свадбе свирачи засвираше брзо, ситно, ваљда на здравицу старојкову, и чуше се узвици...

— Ох! — викну Нушка и диже се. Поче да се протеже. А са свадбе жагор већи. Одједном узе ме у наручја, пригрили целим рукама и понесе у башту. — Да гледамо — шапуташе носећи ме кроз башту.

И донесе ме до зида. Изабра најтамније место, у ћошку до јабуке. Мене метну на зид и окрену тамо, свадби, а она оста иза мене. Одупре се о стабло ногама, издиже, наслони на зид, пригрли ме, и, тако сакривена иза мене, загледа се у двориште, свадбу: у оне столове до зида, људе око њих, старојка, свекра и остale званице који се, већ загрејани пићем, завалили, раскоччали минтане, бацили гуњеве и почели да кашљу, кркљају, тешко уздишу! Млада их и младожења служе. Само је један фењер, окачен о грану кајсијину, осветљавао озго.

На среди дворишта бунар, а око њега се сјаји разливена вода. Из куће сваког часа излазе послушници, доносе јела, котлове с вином. А до куће, испод стреје, између мушких у дворишту и женских у собама сели Цигани. Сви у сенци. Свирају. Само за Шабана, шупљицију, нема места. Изгурали га другови испред себе, на светлост. Он прекрстio ноге, погнuo се. Бели му се чалма, црни кошчато лице, а по белој шупљици у коју свира па дају крупни му, црни и кошчати прсти. Свира он, а његов куси пас (кога смо ми, деца, увек јурили, јер нас је уједао кад год смо хтели да се приближимо његовом газди) чучнуо преда њ, дигао главу, загледао се у газду како овај свира и само предњим ногама мрда као по свирци. А сви свирају. Грнета гроће, ћемане клизи, дахире звони, а Шабан својом шупљиком све њих води, извија, упада, прекида, сече, те да човек још више побесни. И заиста. Ено старојко и још неколико њих устали. Држе се за столице; хтели би оро, али као да им је жао да прекидају песму, па само стоје, заносе се по свирци и рукама, по такту, одобравају:

— А, ха... Тако! О-о-о!

Па кад старојко не може више да издржи, викну Шабану:

— Шабан, де ону, тешку...

Цигани им засвираше. Жене то једва дочекаше и истрчаше из куће, сада тобож сама да гле-

дају, а после ће се већ и оне ухватити у оро. А оро већ почело. Њих неколико издвојили се, извадили марамице, пешкире, и, погнути, пазећи да не погреше, почели да играју, али полако, тешко и силно.

— А, бре, Миле, душу да дам, само да сам ја — ти! — препаде ме и трже од гледања загушљив глас испред мене. Погледах, а оно се издиже затурен фес на чело и указа ознојено и зажарено мрко лице Младеново. Нушка се иза мене још више саже, поникну и рукама ме поче јаче привлачити к себи, као да ме одбрани од њега. А он се једнако издизаше на прсте, да би могао поред мене да види њу. Али није могао. Само је у мом крилу видeo њене беле, пуне руке, којима ме стегла и, онако поникнута, крила се иза мене. Он извади кесу с новцима и пружи ми динар:

— На, да си купиш... па мећући ми новац у недра пусти руку на њене руке и задржа их.

— Не узимај, не узимај! — иза мене чух како Нушка престрављено шапуће.

Окренух се, а она се сагла чак до земље и ногама ћлеца. Једва се држи. Осећам како у мом скуту отима, чупа своје руке од његове; али он не пушта. Свирачи свирају, оро се већ раширило и почело да допира чак овамо, до нас, а он никако да дигне руку с њених, и да се одвоји и оде.

Нушка се једва ослободи.

— Хајдемо!

И скину ме са зида, узе, пригрли још јаче на груди и пође, али кријући се, по сенци, уза зид. Одупро сам се о њу. А она сва врела, ознојена. И ја сам ознојен од ње. Како сам је десном руком обгрио око врата, прсти моје руке допираху чак до њених топлих, врелих јој уста. А недра јој топла, тврда. Чисто осећам како се неке грудише раствају и крише у њеним недрима под мојим лактом. Чак ми и ноге горе од њене топлоте...

— Не слушај ти њега... Луд је он, луд! — као да се правда, говори ми она, заноси се и једва иде.

А ја њега видим где се издигао, гледа, одупро се рукама о зид, па чисто за нама што не прескочи. А она као да зна за то, па не сме да се окрене, само мене јаче грли и нија се, спотиче о најмањи шљунак. Зауставља је најмања гранчица и тозају је и плаше сенке и влага ноћна. Јелва најђе на баштенска врата. Као да се ослободи нечега кад се виде у нашем дворишту и кад седе на постелићу... Почеке да се таре руком по челу, скупља кошту, хлади... Оде до бунара, извади воде, почне да се умива, запљускује...

Освежи се, прибра. Очи јој синуше, образи запламтели, а по њима улепљени прамени јој коште... А са свалбе једнако оро. Почеке птице. Испрва тиха, дугачка и монотона песма, па после бржа, веселија... А шупљељка пишти, те срца кида... Одједном се разлеже песма:

*Јоване, прво гледање...*

Нушка скочи. Није могла виште. Дохвати тепсију и почне да игра. Никад то нећу заборавити. То беше нешто!

Знала је да нас нико не може видети, па је играла, вила се, цикала, и превртала као да јој је од тога богзна како слатко долазило. Растресла се, јелек разгрнут, кошуља отклоњена, те јој груди, као мрамор блеште; коса црна и влажна, шиба је и мрси се... Снага јој се крши и вије као змија. Само јој очи распирене, чудне, тамне, а опет тако светле... Песма и свирка са свалбе све јаче. А месечина разастире и плива, плива... А она, прва песма отуда још траје:

*За мало ми се, туго, гледасмо!*

Нушка се изви натрашке. Коса јој додирну земљу, прса одскочише, рукави јој се заврнуше чак до рамена, падоше доле. А она, пресавијена, држећи тепсију, која блешташе од месечине, почне:

*Јоване, прво гледање!*

У то се беше сва унела. Као да беше пала у неки занос, шта ли? Онако отворених уста као да је гутала све што долажаше са свадбе: и месечину, и ноћ, и све, све... Једва се трже. Разгрну јорган, паде, узе ме у наруџја, пригрили, привуче у скут и метну моју главу у недра.

— Спавај, спавај! — умираваше ме и успављиваше, а сва се тресла, ваљда од свега овога што је око нас све силније и силније бивало. Тресла се она и сва мирисала, мирисала, тако мирисала!

## НАШ БОЖИЋ

Море, какав сан? Недеља ево има како се не спава. Те Божић дошао до Скопља, сад је у Прешеву, па у Билачи, и све ближе и ближе к на ма. На веригама осушени врапци већ се троше. Ципеле с »копчама«, миттан од јумбасме и шајкача од војничких шињела одавно су готови и чекају ме. Ено их где поређани једно до другог стоје на сандуку. Нарочито ципеле — оне ми никако не дају мира. Жуте се, цакле, и мирише им ћон на ђириш. Чим оде мајка на пазар, затварам собу и облачим се у ново. Шетам по соби и загледам се, да видим какав ћу изгледати на Божић. А Божић! Ех! Није ово Божић. Ово је нешто што мирише на оман и сух босиљак више иконе! Сада ме и мајка већ не грди, ако штогод сломим, а камо ли да ме бије, јер »лошо« је пред Божић. Чак ме друкше некако и гледа. Не као мајка, већ некако друкчије, понизно, као старијег од себе.

— Иди да »тргујеш! — шаље ме у чаршију да покупујем ситнице за кућу. Па, и не бројећи, даје ми новаца.

Одем. Враћам се. Завалио сам се од завежљаја и пакета што ми је дућанција наређао у крило и по појасу. Она ме чека на капији и одмах узима, да ми одлакша. Чак ми и кусур не тражи, већ ми га оставља да њиме звездам по цеповима и хвалим се друговима. А она? Недељу дана како не седа да ручи или вечера. Цела је кућа на њој. Нико воде да јој донесе, а камо ли што друго

помогне. Растргла се од посла. Кукови јој изиш ли, шалваре се смакле, учкур отпасао. Сваког часа завезује бошчу, која јој после одмах пада, јер или узице олабаве, или попуцају од њена силна сагибања. Пограбавила се од старости, а иде, ради.

Засукала рукаве, руке јој умрљане, око ноктију јој кожа испуцала од силног прања. Нема кад да папуче или нануле обује, већ онако, у неким старим, искрпљеним чарапама иде и гаџа по благу и мокроти, што је свуда по кући. На полици се сјаје сахани; уза зид прислоњене софре и тепсије, да се што пре оцеде, жуте се, и од њих цуре млаузеви вреле воде, од које се још диже пара. Полица, врата, прагови и ћерчива прозорска, све је то орибано, влажно, жуто. Цела кућа мирише на чистину, влагу и оправност. Па и она сама, мајка, откуда ли јој толико снаге? Ради, а као да не послује. Не осећа умор. Већ једнако, истина не брзо, али полако, дурашно, клатећи се, и сва унесена у посао, ради од рана јутра до мркла мрака.

Па поред тога мора и око мене да је. Да ми не дâ да се омрсим или од меса што пристављено кркља у лонцима при огњишту или од колача што, тек извађени из пећи и покривени чаршавом, омекнули, тако леп, примамљив мирис шире по соби, где су склоњени.

— Немој, чедо — одбија ме благо, као бојећи се да ме не увреди. — Немој; нана је за тебе све то спремила. За кога другог? Немој. Чекај Божић. Сутра ће. Ено, већ је дошо у Текију ...

— Код кога у Текију — питам ја разрогачено — да идем, да га видим? — И потрчим.

— Не, не — зауставља ме. Не мо'ш да га видиш. Дођи ће и код нас ...

И заиста, Божић, долази, али како?

Нано моја слатка! Зора пуца, дан се дани. Прангија одјекује и потреса прозоре. Са улице допире оштар бâт нових ципела. Више моје главе, до јастука, поређане хаљине и преобука, од којих ме задахијује мирис на чистоту и ново. Испод иконе пукара кандило, мирис од тамјана со-

бу пуни. А соба топла, орибана, меко намештена и ууткана... А ти си у кујни; кроза сан те чујем како послујеш, уносиш корито, бакрач топле воде. Онда долазиш к мени, откриваш ме, подвијаш твоје кошчате, смежуране руке пода ме и, онако голишава, угрејана сном, дижеш ме из постље и узимаш у крило, љубећи ме међу очи:

— 'Ајде, сине, устани, Божић дошао... 'Ајде, домаћине мој...

А при тој речи »домаћине« осетим како ти набрана, топла уста задрхте и суза кане на мој врео образ.

Купаш ме. Сва се топиш у пуноћи и белини моје снаге. А звона звоне! Не звоне, него некако тихо, издалека, као свом снагом и на све стране брује, колебају се. Кандило пузкара. Миришу опајани ћилими у соби и слама из асурâ. Са улице се разабиру већ гласови. Пробија модрина кроз прозоре и ломи се са светлошћу свеће у чираку. Облачиш ме. Али све је одело на мени велико. Ципеле, чакшире. Ја се љутим.

— Није, није... Још ти је кратко. Та ти си ми велики. Ја, колики си?!...

И раширивши руке, онако клечећи, одмичеш се, да би ме боље видела колики сам. И да бих био већи, старији, опасујеш ми очев, свилен мор појас. Његов сахат мећеш ми у недра, вадиш ланац и распоређујеш га да ми лепше и истакнутије стоји. На мој мали фес мећеш китку, стару, очеву, од самога филдиша, која ми до испод ушију допире. Опремиш ме. Даш свећу, босиљак, марамицу. Чак до капије испраћаш ме, и једнако, са свију страна, загледаш ме и поправљаш одело на мени. Чак и кад изађем на улицу, помешам се с друговима, ја видим твоју главу где вири из капије и гледа ме, прати...

Да је други празник, ја бих радије отишао на турско гробље, да гледам како пуне и пале прангије, него ли у цркву. Али сада, на Божић, то ми ни на ум не пада. С рукама у цеповима, свећом о појасу, укочен у новим хаљинама и стегнут новом јаком кошуље идем, слушајући задовољно како

ми лупарају нове ципеле и како шушти и крши се нова басма на монтану.

Чаршија закрчена. Из свих улица излазе и стичу се у њу. Нарочито старци. Увијени у дугим, постављеним колијама и погрబљени, иду полако. Из ципела им се помаљају ноге у белим чарапама. Око врата беле им се исплетене јаке, »колири«. А на главама им велике, топле шубаре. Сваки с обе стране води по неколико унучића, пази да се које не одвоји, изгуби, и ућуткује их кад се посвађају међу собом.

Још издалека замирише тамјан. Изnad цркве се лелуја круг светlosti од свећа и пробија се крстовима кроз тамни кров. Чује се тиха песма. Очи ми се засене од млазеца толиких воштаних свећа, што их јеоко цркве припаљено. А она, црква, усред тих свећâ, које лижу њене камене зидове, онако широка и велика, јасно одудара од ведрине сванућа. Још с краја улице скидам капу, добро је угурати у недра, да ми је не би ко извукao, и палим свећу. Једва ако се прогурат до порте. Свуда свет, једно до другог, припивено, згушено, са свећом у руци, гологлаво и сваки час крстећи се, понавља молитве или песме што допиру из цркве. А унутра, у цркви, само се виде људске главе, између њих светлуџају пламени свећâ од којих се дим полако, вијугаво диже, стапа и губи међу сводовима. Спрођу се сјаји иконостас, по њему жмиркају запаљена кандила, авише свећа, као звезде трепћу и продиру озго упаљене свеће око Распећа. На амвону, окренут леђима овамо, к нама, стоји ћакон са уздигнутом десном руком, главом упртом више двери и чита — не, него пева на сав глас јектенија!... Светlost бледа, а из дубине, с певница, наизменце полази и диже се горе песма:

»Рождество твоје, Христе, Боже наш!« Па једва ако се изгуби у јеци звона и прангија што једнако на пољу грувају, те се сmrзнута и гола земља потреса.

Нафору никако да добијем од свештеника са амвона. Морам да се задовољим оном што је даје тутор с дискоса. Враћам се кући. Капија широм отворена. Двориште почишћено. Дрва под стрејом наслагана уза зид, дрвљаник бачен иза куће. Испод басамака избачено труње, крпе и остало што је било пре. Полица се цакли саханцима, бели се дугачка а широка марама што покрива тестије пуне воде. Око огњишта кркну лонци, а под вршником цврчи печене. Улазим у собу. Мајка ме tobож не види. Нешто спрема по рафовима и уређује шоље, зарфове и јабуке.

— Христос се роди! ...

Она се окрене. Па кад ме види у фесу с кићанком очевом, у појасу, чисто не верујући да сам то ја, прилази ми.

— Ваистину се роди! ... — И као да би пре она моју руку пољубила, тако ми тешко пружа своју и целива ме у чело, очи, обрве и образе... Још би хтела, но ја се трзам. Пружам јој нафору и питам: да ли је ко долазио? Али да знате каквим је гласом питам! Гласом од кога она све расте и понизно одговара:

— Кумашини, сине. Заустављах их, док ти дођеш, али немају кад. Ето оставили су ти »протокал« и много те поздравили... А ти си ми гладан? — тргне се она. — А ја те... тugo, тugo, слатко моје дете!

И брзо ми износи делове од осушеног врапца, да од њега прво окусим, како бих целе године био лак, као што је врабац. Онда остало. Једем. Она једнако трчкара око мене, пази да не упрљам нобе хаљине, и одмах скупља мрве, да се не би познalo кад ко дође. А напољу је све мирно, тихо. Чују се свирачи из »горње чаршије«, што свирају у господским кућама. Улицом и ако прође ко, то жури, грабећи да сврши честитања, па да што пре ручка. Ја једнако једем. Хоћу још. Али ми она не даје:

— Немој, доста је. Покварићеш ручак. А и доћи ће ко!

И онда склања јело од мене. Ја хоћу на улицу, али ми она не дâ, већ ми скида фес, поново очешља косу, минтан при грлу разгрне, да ми се види нова кошуља, и оставља ме у соби:

— Седи. Ко ће гости да дочека? Зашто си домаћин. Ја не могу. Видиш, имам работу у кујни, а нисам ни обучена...

Остајем ја. Шетам се крупним корацима по соби. А соба мирише. Топла је, чиста, сува. Кандило пузкара. Тамјан се вије и шири полако, таласасто. Из кујне миришу јела. Гости долазе. Дочекујем их. Још с кујинског прага вичу:

— Христос се роди! — И хоће мајци да приђу руци. А она се, tobож, трза, не даје, већ их упућује у собу к мени. Улазе они. Седају по миндерлуку с рукама на коленима, готови да одмах скоче и иду. Питам је. Разгледају по соби, мада знају како све у њој стоји. Није им ово првина. Ја се измакнем онако гологлав, разузурен, мало се испрсим, па им приносим дуван у таслици. Разговарамо, тј. причам о њиховој деци, мојим друговима, шта смо радили, куда смо ишли са санкама, итд. Док, ето ти матере. Улази погнуто главом напред, тарући руке о бошчу.

— Па како сте ми? Како на дома? — пита их и уређује им изувене ципеле: окреће их тако, како би они могли одмах, и не гледајући, да обују кад пођу. Затим прилази им, љуби се и повлачи опет у кујну, да скува кафу... Оставља мене, да ја — не да их дворим, већ само с њима онако, као сваки домаћин седим, разговарам. А она, не затварајући врата за собом, свакоме посебиће доноси кафу у белим шољама. Па онда се, иза врата, до зида, или близу пећи, повуче, стане с прекрштеним рукама на појасу и чека да узме шољу кад онај испије. А онога стид што га она тако стара двори, па надохват посрче кафу, извади из појаса лимун или поморанџу и оставља, одлази.

Она га испрати чак до капије. Ред је да га ја испратим, али она не дâ, јер эна да бих, чим бих изишао на капију и видео улицу — онај низ великих старих портâ, испуцале зидове, на неким местима срозане и поломљене црепове, па још другоге како се вуку по улици тамо-амо, хвалећи се колачима и новцем што су добили — одмах и ја отишао тамо, и онда с тешком муком да би ме она нашла и у другој махали, а камо ли у нашој.

Зато тада ни из собе не излазим. Не да се бојим ње, њене грђње, него тешко би ми падао тада онај њен плачљиви прекор лица, кад би ме где једва нашла, узела за руке не прекоревши ме, већ довела кући, чак и заклањајући ме, да ме не би ко спазио и видео како сам је саму оставио чак и данас, на овај »благ дан«. Тада она не би као сада, овако, сва срећна, поставила софру, метнула хлеб, со, запаљену свећу на среди и онда остало; донела у саханчићу јела из кујне, да се не би после морала дизати за време ручка.

И, пошто опере руке, оде до иконе, и скинувши шамију један једини пут у години, почне да чита молитву за »слатко јело«. Стојим и ја иза ње. Крстим се. Али не могу тако да метанишем као она, сагибам се јако и брзо, падам коленима и одупирим се рукама и додирујем челом под. Соба се испуни масним, јаким мирисом јела. Више нас полако и тамно гори кандило, осветљавајући нарочито њу, њену проседу гологлаву главу и раздељени јој бели затиљак, а она шапуће:

— Господе, Христе, Свети Никола, чудотворче, славо моја! Погледај, Господе, смилуј се и помози. Благослови софру, хлеб твој, што га ти даје... — И пада коленима тако силен, да под одјекује, и чујем како јој зглобови пуцају.

Кад сврши, метне шамију и седа за софру, дахнувши слободно пошто још једном баци поглед по соби, као бојећи се да није штогод још заборавила, што је требало учинити пре ручка. Ја јој, држећи чашу ракије на длану, онда прилазим руци, и, нудећи у исто време свој образ, честитам празник:

— Христос се роди, нано, и срећан дан!

— Ваистину и с тобом, чедо моје! Ове године мајка овако с тобом, а до године да Бог дâ да ми ти... и загрцне се, те једва испије чашу.

Ручамо. Она се једнако диже и доноси јело из кујне. Од свачега ја морам прво, а она надохват, клечећи. И, кад се ја сит одмакнем, тек онда она седа и једе много, здраво.

После? — Мирно је, тихо. Чује се како мачка преде и кокош у кујни кљуном бије по тепсији и саханима, тражећи мрве.

Све куће миришу на масно и силно. Јела мрсна, јака, те сви лешкаре или спавају у собама око мангала или пећи, увијени у колијама, а жење с пребаченим бошчама на глави. Први је дан Божића, па не иде да човек одмах... има кад, три су дана.

И заиста, ено, другог дана, једва ако је поноћ прешла, а погдегде тек запишти зурла и допире који глас песме.

Ујутру само попови ако одстоје службу, а ови остали само припаде свећу и одмах излазе на трашке крстећи се много, брзо, ужурбано, као да одужују нешто. Из димњака по кућама почне да куља густ, тмоласт дим од печења, меса, кобасица. Цела улица замерише на пастрму. Кроз капијице а по авлијама почну да промичу жене, зајапурене, носећи чаше, столице. Улицом по десет њих иду. Овлаш забацали колије, ципеле им добро необувене, јер их сваког часа скидају, очи им се закрвавиле и овлажиле. И већ почели, кога год сретну од деце и слугу, да шиљу по Фатиму, чувену, прсату Циганку с белим лицем, прним и округлим очима. (Њу је после општина морала силом да уда, јер кад се с њом нађу, онда забораве и ручак, вечеру и ноћ. До зоре пију ракију, ките је и облажу новцем, своје жене бију и терају из куће ради ње.) Учас се све променило. А и у ваздуху као да струји нека голиџава раскошност и изобиље. Где год се окренете, свуда жагор, песма, свирка. Свирачи само ничу пред кућама, за-

једно с гомилом деце. Зурле пиште, бубњеви бију,  
да се тресу прозори и гасе кандила.

Само код нас! Ех!... Одавно смо ручали и то већином јучерашња јела, што су нам остала. После ручка изишао сам на капију, да слушам свирку, песму и гледам где се луди Менко пијан ваља по улици, распасује и баца са себе одело. Кад се повратим у собу, мајку не могу да позnam. Обукла се у стајаће руво, опрала главу, забрадила се лепо шамијом, те јој образи одскочили. Села до прозора и са завученим рукама у пазухе гледа на улицу, наслоњена челом на окно. Мада јој је лице смежурано, ипак јој сада дошло чисто, миришљаво, а око јагодица избила једра, топла румен. На њеном, истине старом, али јаком врату виде се где брекћу и трепте вене. У соби тек што се сталожила прашина од чишћења после ручка. На сандуку, у старом послужавнику, стоје поређане чаше, до њих велика чепрња вина, а у кујни тестија такође пуна вина, у коју смо изручили из свих судова што су нам биле послале ботгије комзије. И кафа је била скувана у лонцу, и мезе је било спремљено, све је било спремљено. Али узалуд кад никога нема да га угостимо и дочекамо. Што је долазило, то дошло изјутра, на ракију, као да нас штеде, јер знају да немамо, и зато су долазили ујутру на ракију, пошто се тада не заседа и не пије тако много. А ми не бисмо штедели. Како бих ја њих дворио, гостио, слушао их и, највише, појио, само да они нама добу, да нас не штеде, него да смо и ми као сви!... Зато, ваљда, мајци игра тежак осмех, и очи је почеле да сврбе гледајући кроз капију на улицу, по којој свет врви, промиче испред наше широм отворене капије, а нико у њу не улази, те нам двориште и кућа пусти и тужни. А одсвуда, са свију страна, по комшилуку песма, свирка, весеље. Па чак се већ зашло и у пиће. Ено:

Јован Паламар засео насред куће. Избацио мангала и пећ — врућина му, поломио све чаше и привукао тенџеру и из ње пије. Госте не дочеку-

је стојећи, већ они морају после да се краду и тако оду од њега. Риста бојација већ се побио и затворио у кућу. Сео на доксат, пуца из пушке, силом нагнао жену да му пева, а он иза свег гласа грди и псује господу »столарце«. Из неких дворишта чује се како тутњи коло, звеցкање дуката и дубла у низама, на грудима девојака... А од Стојана Доњовранчета допире писак деце, плач жене и његова вика. Тражи коња и сабљу, неку стару, велику, коју је за време ослобођења добавио однекуда. Затим, ето ти њега на своме витком и бесном дорату, обучен у војничке, црвене панталоне, са шајкачом на глави, празним редеником и исуканом сабљом. Улази на капије, ускаче с коњем у собе, гонећи испред себе свираче и Фатиму, која се, у белим, свиленим јелецима и шалварама, вије око њега, игра му, запара палцем дахире, певајући бесно, из свег гласа:

*Ја не жалим снагата моја!*

*— Жалим срмали јелек,*  
*Жалим срмали јелек!*

— Овамо, бре! — одједном се чу испред наше капије.

Мајка скочи. Суза јој се скотрља. На нашу капију уђе заносећи се, са заваленом шубаром, наш ч'а-Јован, ортак и побратим покојног оца, а за њим, тискајући се, свирачи.

— Овамо, — говори им он и показује на нашу кућу. — И у овој се кући песма поје.

За мајку не знам како је изашла преда њу у кујну, само мени знам да срце стаде.

— Еј, домаћине! — виче ч'а-Јован пењући се.

— Ту смо, ту! — одговара му мати, грцајући и трудећи се да се приbere.

— Христос се роди, домаћице! Камо, где је домаћин?...

— Ту је, ту је! — показује на мене и нуди, чак и Цигане пропушта у собу. Улази ч'а-Јован; љубим га у руку; он, сагињући се, мене у чело, обухватив целу моју главу у своје сухе, старе руке. И седа насред собе прекрстив ноге.

— Свири, бре! — заповеда Џиганима, који су се збили уза зид.

— Шта, газдо?

— Домаћин шта хоће! — и показује главом на мене. Џигани гледају у мене ишчекујући, а ја црвеним од забуне и среће. Мајка улази и у пролазу шане: »Кажи: Бул мирише, ћул се расцветао!« Кажем ја то Џиганима.

— А! аферим! — Поскочи ч'а-Јован од задовољства, што сам му погодио баш ту, његову песму.

— Де сад! То да свирите... — И почне да им прича о нама, нашој кући, оцу, с којим је он јео со и хлеб, и толике године ортак био: како се код нас некад по три дана певало, веселило. А опет од Џигана нађе се неки који је оца лично познао, свирао му некад. Мајка, сирота, клецајући од среће, и њима, Џиганима, даје, не из чаше, већ из стаклета, сву ракију, и нуди их, даје им меса, хлеба, а они што не поједу гурају у пазухе или појасеве.

— Злато, сестро слатка. Немој. Седи! — зауставља је. — Има ко — и показује на мене. — Ето га, нека служи он. Видиш ли га колики нам је порастао. Седи ти, тако, до мене.

И помиче се да јој начини место. Мајка седа, клекне, и нуди ч'а-Јована, а рука јој дрхти...

— Кусни, Јоване. Обићи. Ја баш за тебе оставих. Фала ти што си нас се сетио, — и не казује свој бол, не говори о себи, већем о мени. — Да му је отац жив, друкчије би сад било, а овако... Али хвала ти, хвала што си се бар ти сетио и дошо нам.

— Ја! — викне ч'а-Јован уvreђен. — Зар ја да заборавим ову кућу?! — Па, да би посведочио, окреће се и силно заповеда: Свири, бре!

И Џигани засвирају. Запишти зурла, па мислим да се чује чак у Турско. Бубањ бије, стакло игра у ћерчивима, кандило прска и с греда, озго, пада црвоточина. Напољу мрак с влагом. Ч'а-Јова пева заваљеним, истрошеним, ситним гласом:

*Бул мирише, ћул се расцветао!*

А мајка, са сузом која јој полако, полако мили низ образ, гледа ме где гологлав стојим између њих и свирача и дворим их са очевим сахатом на прсима, па као да ми вели:

— Божић, сине. Видиш ли?

## СТАРИ ДАНИ

Шта има сад тамо да видите? Ништа. Проста, мала варошица, опколјена виноградима и брдима. Са удаљене станице довезете се кроз винограде. Од »баждарице« слизате широким, пространим улицама, које бивају све тешње и тешње, што се више улази у варош. Испрва, куће пола сеоске, пола варошке. Напред куће, гомиле ћубрета, тек сада из коњушница избачена слама која се пушти, и дворишта пуна балеге и прљавих кокошака. То су већином куће досељеника из Турске. Даље већ почињу дућани, ковачнице, лончарнице, али највише механе. Онда, изривена калдрма, опале чесме, река, камени мост с турским натписом, пресушено корито, обала пуна врба, топола. Воденице које не раде, већ се у њима пече ракија. Опет куће. Час нове, све по плану, час старе, турске, и ради шора пресечене, те стоје као неке трупине. Штрче им и беле се пресеци њихових почбаљих греда. Скрените на десно, среска канцеларија. Пред улазом истоварени сељаци, рађени и поубијани од Арнаута. Подаље од њих стоји лекар, Цинциар, угојен, обријан, обучен по старој моди, са златним прстењем и ланцима, и, не сагињући се, штапом открива рањенике, прегледа их и пита танким гласом кроз нос:

— Сто цан'м, сто тој, а?

А сељаци јаучу, вију се и крвљу из рана шарапују калдруму.

Навише, изнад угнутих, старих кровова и башта, диже се велико, жуто здање, окружно на-

челство, у чијем дворишту по калдрми, обраслој травом, и испод багренова одскора посађених лешкаре у гомилама сељаци и чекају да их позову у »заседаније«. Наниже и навише чаршија је. Дућани високи, уски. Час збијени, час растављени каквом запарложеном баштом, ограђеном тарбама, испод које се провлаче пси, те јуре коње или краве што по башти пасу.

Долазите у подне. Врућина. Нигде никога. Само су пуне касапнице и ћебабцинице, кроз чије се прозоре, улепљене парчадима меса, крвљу и убијеним мувама, ништа не види. Можда ћете видети пред »Касином« како лупа тобош, продајући за дугове ствари, које леже разбацане чак до насред чаршије. Тада ће из пекарнице испasti газда Јован с парчетом печене главе: шешир наbio на очи, цигару аржи у устима и, испршен, црвен, натучен снагом и онако мален, иде брзо, ситно. Пролази поред лицитације, добаци своју цену, понуди чиновника месом од печене главе и брзо се удаљава у свој дућан, тврдо уверен, да ће на њему остати лицитација. Или ћете можда бити срећни да видите највећег »газду«, како после ручка иде полако, погнут, великим, одмереним кораком. Једну руку подвукao испод капута на леђима, а другом се шиба прутићем по панталонама и звера, гледа на све стране, тражи камен, грудву креча, изваљен колац или коју грулу греду, да то понесе, одвуче и убаци у своја дворишта. И тако, скупљајући све што му падне шака, полако, поред зида оде некој својој кираџици, подводачици, да види да ли му је довела што »ново« ... И после, остало? Остале газде, богаташе што се обогатише од турске пљачке и зеленашлука? ...

Али доста! Нашто ово? Све је ово тако сирово, масно! Нећу то ... Старо, старо ми дајте! Оно што мирише на сух босиљак и што сада тако слатко пада. Пада и греје срце. Ево:

Јесен дошла. Магла пада. Слана се већ с већра хвата. Сутра је Св. Архангел Михаило, коме

се не кұва пшеница, јер је још жив. Слави мој теча Јован. Стара је то кућа. Поред куће држи механу. И сад пиће никде боље, цена умерена. А код њега се не виде човек пијан. Прозор се никад не разби, а камо ли што друго. »А тако и треба, вели мој теча; није механа да се у њој банчи, ломи, већ човек да живи.« И заиста, код њега је све смишљено, тихо и темељито. Поштен је и чист као огледало. Не говори много, не брза, не плете се. Природа јака, вера искрена, а душа неокалјана и чиста као извор планински. Жена му, моја тетка, добра. Нема под небом жене мекшег срца. Заплачи само, па ето и ње где плаче и пружа ти, даје што има. Слатка моја тетка, с њеним округлим, благим лицем, паметним и милим очима и устима увек на смех или на плач! Не беше просјака, Циганина, који, ако ништа не напроси, а он да не пође к њој, уверен да га код ње свакад чека чаша ракије, сир и ако је што преостало од ручка. Кажем: механа им за људе, а кућа за сиротињу. А пород им здрав, на очи кремен. Гледаш: око чисто, снага права и у сваком покрету кипти и пролева се здравље. Имали су четири сина и три кћери. Једна уodata, друга умрла, а трећа још дете. Као што рекох, дошао Св. Арханђел, а они славе. Још пред вече дошао најстарији им син код нас, донео »пангуру« ракије и јабуку, да нас позове на »славу« и вечеру.

— Поздравио вас татко и мајка да довече, како мож' да мож', дођете на славу.

А ко сме да им не оде? На очи после да им не изиђе. А још кад мој отац не би отишао, не би се знала слава. Његова је песма била песма! ... Још и сада старији људи, другови му, кад ме виде, одмах питају да ли и ја певам као он што је. Без њега се није могло ништа, а камо ли слава. Ако га посао задржи, по неколико момака шаљу за њу.

И пођемо. Магла пала, земља влажна, мрка, кљава. Још само снег што не пада. Напред иде шегрт, носи фењер, осветљава нам пут. За њим

мој отац, висок, у чоханој колији, погнуо се и придржава своју мајку, моју бабу, која гегуца и спотиче се, за њима ми с мајком. У наручју јој мој брат повијен, левом руком мене воде, а ја у бошчици носим братове пелене. Чаршија пуна магле, испресецана укрштеним млаузевима свећа из дућана или кућа. Само фењери на чесмама и механама чкиље и трну од магле. А магла пада, пада ... Осећа се чак по образима. Долазимо. Већ с капије виде се два фењера обешена на кућним вратима, да се види и зна где је слава. Велика соба осветљена. Кроз широке, с дрвеним решеткама прозоре виде се људске сенке. Слуге и слушкиње трчкају, носе и износе. Тетка ми изишла чак пред кућу. Запрашена брашном, улепљена тестом, са засуканим рукавима, сва срећна, грли се и љуби с мојом бабом, оцем, мајком ...

— Туго, туго ... Слатки моји, смрзли сте ми се? — И брзо од мајке узима повијеног ми брата, грли га, љуби и уноси у кућу. У кујни држи слуга свећу више главе и осветљава нам степенице по којима се пењемо. На собним вратима дочекује нас теча, гологлав (једини пут у години), отвара врата, уводи нас у ту велику собу из које запахује светлост, топлота и јара људска. Здраве се.

Софра пружена од краја на крај собе. Старији у чело, до њих старке, и тако редом, чак до краја, где су млађе жене, али оне ретко седе, већ су или у дечјој соби где умирују и успављају малу децу, или у кујни и тамо помажу тетки. А софра застрта чаршавом, у челу велики колач, на ње му три као на крст воштане свеће, чаша вина, а ниже њега по софри, наниже, поређани цели хлебови, око њих чанци јабука, крушка, ораја и грожђе из »туршије« ... Теча стоји гологлав. Послужје. Гости чисти, обријани, преко колена пребачен им убрус за руке. Беле им се њихове нове кошуље, миришу им »стајаће« хаљине на суве дуње из сандука; пећ бубњи, а светлост од четири свеће широка, пространа, помешана с тамјаном

и димом дуванским. Напољу хладан и влажан мрак... Течина мајка седи у челу; на њој кратко цубе, повезана је модром шамијом, те јој се благо, избраздано као смежурана дуња, лице сија. Бели јој се чиста конџуља са црним чипкама, лелуја бела марамица везана око врата, а њено благо, сад чисто засужено од радости око гледа, мотри пред ким је што нестало, па само се окрене сину, течи, и овај одмах већ зна шта треба. Она зачиње и разговор, пита... па чак је и мене пољубила у обraz, кад јој прићох... До ње моја баба, па друге старке, све једна до друге. Па чича-Тома, у жутим од шајка чакширама, с благим очима, белим, мало као поднадулум лицем, гласом облим и оштрим, више кроз нос; па чича-Масе, Пера, Арса — сви остали. Све је то било своје, блиско, рођено... Један другога пецка, нуде се дуваном. Разговарају се, чекају попа да пресече колач.

Дође и поп. Сви стоје гологлави, он чита, кади, они метанишу, крсте се. Пресече се колач и онда настаје слава. Почну здравице. Чорба се по трипут поједе. Жене сав хлеб пред собом, штрпкајући, поједу и засите се чекајући док дође здравица »за слатку вечеру«, и онда вечера. Дође и она. Вечерамо. Чује се како кашике звуче и пущају вилице. Пред сваким »сатликом« вина. Чим се начне, одмах се допуњује. Сви уђуте. Само тетка, срећна, наслеђана, онако исто засукана и улепљена тестом, улази.

— А, лале — дира је њен брат чича-Тома — ово ти јело загорело!

— Туго, туго! — препада се она. И мада зна да то није истина, већ да се шале, ипак иде до свакога, пита га, пробира му из чанка најбоље и нуди га, куми да једе, окуси. А она? — Заситила се од готвења. И не може ништа. Сем, кад је сувише принуде, ако испије чашу ракије, наздравивши коме. Вечерaju. Почињу да се разузуре, минтане да откопчавају, колије свлаче, појасе попуштају. А из кујне, где су девојке и младе жене,

»невесте«, чује се кикотање, смех, угушена песма и звон дахира. Оне не могу да чекају. Дуга им вечера, а пре вечере да уђу овамо где су сви старији, стид је. Чича-Масе одовуд их дира, смеје им се. Па, навлаш да оне чују, тужи се како »од девојака, а нарочито од младих жена (а он се скоро био оженио) не може човек рахат да већера«. А оне опет отуда, из кујне, одговарају му: како »они, мужи, не могу да се наједу и напију; сав им век у то...«

— Е па што ћемо? — извија се ч'а-Масе. — Кад нам неје век у целивању.

— О, о, што си па за целивање — одговарају му и кикоћу се.

— Море, пуштајте их! Ко ће с њима да изађе на крај! — повичу остали.

Отварају им врата, оне се нећкају. Гурају једна другу која ће прва. Док, а увек она, снашка Паса, жена чича-Масина, прва не уђе, па за њом остале. Улази она: глава јој погнута, око меко и мило, покрети топли, а на њој шушти »китајка« — антерија и свилени минтан.

— На здравље и слатка вам вечера! — поздравља их и одлази на супротну страну, доле, у дно собе. Око ње се остале девојке и младе начетају, згуре, а она их све скупља, као да их штити, а овамо одговара мужима на њихова пецкања, доскаче свима, али тако мило, понизно. Кад је човек тако виту, плаву, нежну а разговорљиву види, ко би рекао да је она, кад су је Арнаути грабили, уз пут их ноћу заварала и овамо побегла. Па чак, до наше границе преобучена у мушки одело, и пешке, преко планина, дошла! Ту је напашао Томча, који се баш тада врзао око границе као кријумчар, и превео је код њеног ујака, који је још пре био пребегао од зулума и овамо се доселио. Тад јој ујак био богат и није хтео да је дâ Томчи, који је превео, него моме чичи Манасији. А Томча после за то чак му био и благодаран, што му је није дао, те се није оженио, није везао (као што говораше), већ и даље остао оно

што је био. Сâm. Без и где икога. Само пије и лута по механама, бијући Циганке и друге механске жене. Примили га у општину. Ни кмет, ни полиција, нешто средње. Њега нити бирају, нити га ко поставља. Зна се шта је он — ноћник, који обилази варош, хвата кријумчаре, бије пијане слуге и симиције, кад их ухвати где играју »потапушку« на новац. Тако целу ноћ, а некад сврати и на весеља, славе, прошевине. Примају га сви радо. Нешто што га се боје, а нешто што су као више сигурни, кад је он као власт ту. А Паса, не знајући да је он њу просио, хтео да је узме, кад је превео, није се од њега устручавала, бојала, већ га је много пазила. На Ускрс, Божић, и онај дан кад ју је превео преко границе, као успомену, слала му је бошчалук, и где год би се с њиме нашла, она би се шалила слободно, умиљавала му се, тепала му као брату.

Вечера је при крају. Почеше опет здравице. Софра већ мокра од вина, умрљана од јела и пунна костију. Разговори живљи, бржи, испрекидани. А како да не? Кад ти од вина, и да га не пијеш, од мириза његова, друкчије. Чича - Масе не може да седи. Диже се непрестано, иде код женских; оне га гурају, он им се намеће. Чича - Тома једнако зове тетку, своју сестру, да му седи до колена, наздрави му и запева... Тетку стид. Моли друге гошће да је која одмени. Аја! — Ниједан, неће. А она се снебива. Али кад је већ и свекрва замоли:

— Сетке, ћерко слатка, ти ми, ти прва запој, ти ми отвори славу!

Тетка свекрви не може да одрече, замери се, већ саже главу. Клекну до свога брата чича-Томе, наслони се на његово колено и гледајући стидљиво у свој скут, чупкајући бошчу, запева мило, дрхтаво, из дубине... Испрва као стидећи се, а после, кад почеше да јој помажу, пусти глас и отпева целу песму.

— Жене, песму, бре! — викну са чела софре стари чича-Арса, а минтан већ извукao из поја-

са и разголитио своје космате груди. Жене не могу. Још их стид.

— Ви прво као старији, па онда ми — одговарају му оне и већ се дошантавају коју ће песму певати. И заиста стари осветлаше образ. Мајка течина с мојом бабом и још неколико њих старица запеваше:

*Аци-Гајка девојку удава.*

Гласови дрхтави, слаби, узалуд се уздижу, не могу, већ тихо, једнострano иду, губе се у самим њима, а тако чудно, чудно утичу!

И као да пуче нешто. Поче песма. Девојке, же-не... Њихови чисти, дрхтави, топли гласови испунише собу. Не може се више. Забранише да се пећ ложи. Изнесоше сатлике, чаши и сву »срчу«. Почеше из котличета да пију. Котличе се ређа. Пију, главе им пропадају у котличе, лактови им се тресу, грло пуца, а сузе им иду од силине. Ч'а-Масе узео чампаре, крши се као чочек, вије пева и изваљује на скутове женâ. И слуге дошли у собу, стале иза пећи, до врата. Све се откравило, ослободило и само дахће од смеха, песме. Снашка Паса наслонила своје лице на руку, грло јој трепери, глас из отворених јој топлих уста иде право, меко, мило... Пева стару песму: како кад'н Стана у башту иштала, изгубила срма-колан, у срећу јој млад калуђер, њега набедила за колан и куне га:

*Ако си зел срма-колан,  
Като колан да се вијеш.*

Калуђер се куне, моли је:

*Несам, СтANO, жива била!  
Ако сам зел срма-колан,  
Като колан да се вијем,  
Око твоја снага!...*

Кликну мој отац:

Што си, Лено, на големо?  
— Барем да си од колено?

Прихвати Паса и све девојке са њом:

Ако несам од колено,  
А ја имам црне очи,  
Црне очи, медна уста!

— Лало, дајре! Туго! Не могу више — поче да виче ч'а-Масе и да се тресе, мрда, пружа руке преко софре за дахире.

Врата се отворише и уђе Томча.

Сви, чак и ја овамо, на крај собе, осетисмо хладноћу, коју он с поља собом унесе.

— Срећна слава, домаћини!

Скочише к њему, скинуше му сури шињел, поставише га за софру. Снашка Паса поче као увек око њега: да му даје јела, точи вино, запиткује га, пецка... Он нешто једе, нешто не. Крупан, кошчат, црвен, а лице му јако чврновато, пуно убода, али здраво и чврсто као камен.

Нуде га једнако.

— Нека, нека... — одбија он. Продужите ви.  
— Ама да вам нисам ја на сметњи? — трже се он и поче да се диже да иде.

Не дадоше му ни да се макне, а камо ли да оде.

Паса га дирну, показујући главом на чаршију, механе:

— Иди, иди! Чека те тамо...

— Не, Пасо! Жив ми Господ, не! Такав ми посао! — Прекиде је он тако искрено, да се Паса трже и као покаја што га је толико дирнула. Али она опет окрете на шалу:

— Јест. Такав ти посао. Само да си по механама. Место овде, овако, да седиш веселиш се, а ти тамо. Па и да се ожениши. — А да знаш какво сам ти девојче избрала? И принесе му своје благо, зајапурено лице тако близу.

Он не може свој широк поглед да одвоји од њена лица. Гледа је, гледа, а поче брада да му игра.

Да би се као отргао од ње, он понесе руком по софри, дохвати котличе вина и поче пити. Пио је дugo, много. Не толико да је пио, колико је држао загњурено и сакривено своје лице у котлу.

Опет поче песма. Али не онако топло, поверљиво, већ некако суво, дуже. Изгледаше да више певају из милостиње према Томчи, како не би опазио да он није за њих, и да зато они пред њим не могу онако као пре својски да се веселе. А и Томча је то као осећао. Једнако се намештао, руком или лактом, да нико не види, покривао је коју крпу на својим чакширама или мантану. Обазирао се уплашено, брзо прелетао преко њихових свилених мантана, белих кошуља, чистих чакшира. И сваки час је очекивао нешто, био на опрези, а у погледу његову и целом изразу лица осећало се: да он зна да их је прекинуо, да је упао, да није за њихово друштво и да треба да иде; и ићи ће — али, опет није могао да иде.

То као да и снаша Паса осети, и би јој тако жао на њих, што они Томчу тако цене. И, да би Томчи то као накнадила, брзо се диже, руком позва девојке; оне пођоше за њом, а она окрећући главу од осталих, као бојећи се да ови то не опазе, гледајући у таванице, више себе, пође вратима и запева:

Горо ле, горо зелена,  
Доста сам па те одија.

И изиђе с девојкама у другу собу.  
Мој отац прихвати:

Кумитске чете водија;  
Многе су мајке плакале!

Томча, погнут, на изненађење свију, упаде и продужи, више као за себе:

Највише мајку Јована!  
Закла ју сина јединца.

И тако, из дубине, тупо, оштро, поче целу песму: како је, кад је заклао Јована, оца његова нагнао да га пече. Отац га пекао и плакао:

*Јоване сине, Јоване!  
Ти си ми, синко, првенац!*

И мајка плакала:

*Јоване сине, Јоване!  
Ти си ми јагње Ћурђевско!*

И сестра плакала:

*Јоване брате, Јоване!  
Ти си ми цвеће пролећно!*

Заврши. Сви ћуте. Чује се плач. Шамијом же-  
не бришу очи.

— Ту ли нађе? — одазва се мукло ч'а-Масе.  
Врата се отворише, и снашка Паса, за њом  
девојке бурно уђоше, витлајући се, играјући, уда-  
рајући у дахире, обилазећи их, певајући им око  
глава... Али снашка Паса! У јелеку, шалварама,  
разузурена. Берћерије и низе бисера трепте јој  
испод белог нежног грла... А цела снага јој се  
увија, увија тако дубоко. С погнутом главом, ру-  
кама више себе, обилазе играча. Не »чочек«. Другу,  
тежу, топлију игру. Полако, као из далека,  
с неком слутњом и раскошном језом. За њом су  
ишле више као сенке, пратећи је у кораку, де-  
војке. Играју лесу, али невешто, круто, нешто од  
стида што им се млада, тек набубрена тела пока-  
зују, мада су ту сви своји, а нешто и од велике  
пажње, којом прате игру њихове »снашке«. Ос-  
тали, изненадени, подигнути, са испруженим ру-  
кама и отвореним устима, гледају је жељно, пра-  
те... Али на устима им задржан крик, допада-  
ње... А све то због Томче, јер је он тај због кога  
они не могу да искажу све што осећају. А снашка  
Паса се баш највише око њега вије, игра му: час  
као роб, потнуте главе, благодарно, до црне зем-  
ље; час мило, нежно, гануто, сестрински.

Томча се диже:

— Да идем! — И, упињући се да стоји добро,  
чврсто, наслони се лебима о зид.

— Седи, седи, Томчо!... — тек реда ради ви-  
чу остали, не окрећући главу к њему.

— Чаршија, механе... ко зна шта је тамо? —  
за себе он говораше. И брзо, самога себе гонећи,  
изиђе без капе, шињела, гологлав, али не на ка-  
пију, у чаршију, већ иза куће.

Изиђох и ја за њим. Напољу свуда дубока,  
мртва ноћ. Из чаршије, са чесме пада вода. На  
студеном и мутном обзорју избио месец и једва  
пробијајући кроз влажне облаке осветљава целу  
варош и околна брда неком мрко-гвозденом свет-  
лошћу.

А Томча на греди, што штрчи из кућна теме-  
ља, сео баш испод фењера. Гологлав, гледа у мут-  
но небо, месец, и слуша из собе игру, песму, кри-  
ке, и весеље, које тек сада, када он изиђе, поче  
у свој својој силини. Снашка Паса тамо једнако  
пева, а овамо Томча час устаје, час седа, хлади  
груди, брише зној... А кад убрише чело, он и  
косу понесе у прстима. Поче да савија цигару.  
Папир му се лепи, цепа, а дуван се просипа.

Одох у ќујну, да му изнесем жар у машицама.  
Тамо, у ќујни, из велике собе, песма, топлота,  
вино. Мужи почели да ишту пушке, а девојке се  
ослободиле и саме певају. Изнесох Томчи напоље  
жар. А он још није савио цигарету. Скут му и ко-  
лена посугти дуваном и развијеним цигарама.

— Ч'а-Томчо, хоћеш жара? — ослових га.

Он се трже. Би му тако неугодно што сам ја  
ту и гледам га. И једва дочека ово, моју понуду,  
и зграби с колена једну развијену цигару:

— Дај, чичин...

И поче да је пали, али невешто, гризући је,  
жваћући, трепћући очима, челим, целим лицем,  
од песме која долажаше из собе. У том снашка  
Паса запева силно. Томчи суже навреше, саже се,  
загрцину...

— Пух! — хукну и сав дуван излете из цигаре, оста му само папир на уснама. Диже се.

— Миле... — а не може да говори — кажи, капу... шињел, момак нека... донесе у механи... Не могу ја... Имам работу!... — Не могу!

И оде, круто, тешко, газећи оштро.

Једва натерах момка да му капу и шињел однесе. Момак однесе. Пођох и ја за њим, али се вратих, уплашен од писке и ларме и Томчина суррова, од беса промукла гласа.

— Свири, бре!

Затим су се чули птуњи његове жиле и јауци, превијање од удараца, плачни гласови свирача, Џиганка, Џигана, које тоњаше испред себе, и њихова молба:

— Аман, газдо! Хоћемо! Сад ћемо!! — Затим уплашену, силну свирку.

Одох у спаваћу собу, у којој беху читави редови поспале деце, разбацаних ствари по сандуцима, тепсије пуне парчади хлеба уквашена вином и јелом. Брзо се згурних и легох. Кандило гори, око мене топло, из велике собе песма, весеље. По целој кући мастан мирис од јела и пића. Ја главу не смем да дигнем, покривам је, бојим се да погледам у прозор, да не видим хладну ноћ, ону мрко-гвоздену месечеву светлост или да не чујем Томчин страшан глас, како бије Џигане и испред Томче њихово пиштање и витлање по пустој, немој чаршији...

## ОНИ

### I

Чим сам ушао на капију, предусрете ме жена му Марија. Била је иза капије, код дрвљаника и цепала дрва. Како беше замахнула секиром, тако и стаде кад уђох. Кад ме опази, позна, ударише јој сузе и показујући ми на његову собу заплака се:

— Хоће Мита да нам умре!

— Е...?

— Јест. Већ и крв пљује — поче ме уверавати.

Била је то његова жена. Млада, скоро доведена, још без кукова и прсију и у лицу не толико лепа, али у телу, стасу као да је још девојка.

— Иди! — поче ме она упућивати. — И »аба« је тамо, код њега.

А »аба« јој, свекрва, Митина мајка, и она ме спазила кроз прозор, па истрчала испред мене са завученим рукама у пазухе, у краткој колији и неким новим шалварама. Али, ваљда и од многог бдења и ноћног седења, што се није пресвлачила, све је на њој било некако почађало, као уплеснивило се. Па и она је сама била потамнела и по њеном ситном смежураном лицу видело се много блата, и то оног човечјег, старачког блата. Она није плакала, већ ме је преплашено гледала, као стрепећи да се не покајем и не вратим.

— Хоћеш код њега? — питаše ме. — Лежи он. Болан је. Много нам је болан.

Почех и њу да тешим и пођох к њему. Али баш тада како ми дође неугодно виђење с њим! Како бих се вратио? Но помисао да иза мене иде она, мајка му, охрабрена, умирена што не верујем у ту Митину болест, јер, ето, идем к њему, не бојим га се — то ме охрабри, те шалећи се уђох к њему, у собу.

Он нас није ни опазио. Беше се нагао над мангал и замишљено шараше по пепелу.

Мати га, показујући на мене, брижно ослови:

— Мито, дош'о нам...

Он диже главу.

— Ја? Ти? — трже се и зарадова. И на његовом, не сувом већ подбулом лицу изби осмех, радост; али се то брзо изгуби. Обузе га стид. И као да се стиди што га затичем таквог, болесног, почесе мучити да се дигне, помакне, како би ми начинио места до себе. — Седи, седи — нудио ме је, мучећи се да устане.

Мајка му, да се не би он и даље мучио, претеће га, брзо пресави испод мене јастук и понуди ме:

— Седи, синко, седи.

Спустих се на јастук. Као што рекох, он није лежао. Постеља иза њега беше дигнута у крај собе и покривена белим чаршавом. Седео је с прекрштеним ногама, потпуно обучен. Само бос, у новим, белим чарапама и огрнут неком старом, ваљда материном му, колијом. А остало — као да није болестан. Стегнут, опасан новим појасом, у новим чакширама, у такође новом и до грла закопчаном мицтану из кога је вирила чиста, бела кошуља, те му његов мек, изболован врат нежно обавијала... Ошишан, обријан и обучен у том стајаћем оделу, изгледаше као да ће на причест, у цркву. Само су му ногавице на чакширама биле откопчане, јер су и ноге од близке смрти већ почеле да му отичу.

— Па како си, шта радиш? — питах га, тек само да што говоримо.

— Ништа. Седим! — поче ми он одговарати, једнако онако стидећи се.

— Седи! — узе место њега мајка му. — Не излази. Нешто је болешљив. Сигурно нека »редњичина«. А и ово време лошо, па... — и поче главом, кроз прозоре, показивати на време.

Али, време је било чисто. Освојила пролет. Расцветале се кајсије, избила трава, дрвеће дошло мрко, мокро и набрекло — тек што не пукне и зазелени. А и у ваздуху се већ осећала нова топлота и свежина. Само овде код њих, у соби, било је хладно, загушљиво. Да ли што је било све претрпано? А и соба им није била она велика, гостинска, већ друга, ова мала, у којој се ручава, вечерава, покривена старим, излизаним покровцем и масним јастуцима. У њој су сада преместили Миту из његове велике, гостинске собе, у којој је спавао са женом. Па пошто је она била пространа, велика и није могла да се загреје, то га отуда пренели у ову, а с њим и све унели, довукли целу кућу, како би било ту, на домаку, све око њега, да би му, чим што год затражи, одмах пружили. Ту је било чанака од понуда што су му доношene, а које је он био или само окусио или погледао па оставио. На преградама од прозора и рафовима било је пуно стаклића, чаша, леќова, ракије, устајалих вина. Истина све чисто, покривено, али ипак много, једно уз друго, претрпано, те се осећала она влага и устајалост собе која се не отвара, не ветри. Чак и отвори, пукотине око прозора и врата — и то је било заптивено крпама, само да не би улазио свеж, нов ваздух, ветар, и од тога им он назебао. А мајка му, поред тога, још га је једнако утопљавала, затогртала, опрчавала око њега. Час би му подметала јастуке, час покривала ноге, или навлачила ону колију којом га је била заогрунula.

Тако и сада. Мада га је та колија добро, готово свег покривала по леђима, ипак му она приђе и поче да му је навлачи. Мита је благо задржа:

— Нека, нано; боље ми је овако.

Али се она не заустави, већ му је чак и преко главе навуче, говорећи:

— Е, шта знаш, синко! Немој опет да назебеш. — Али га брзо остави и појури вратима на која јде снаха јој, Марика. — Марике, врата! ... — викну јој она и притрча да их боље од ње затвори — сто пута ти говорим за та врата!

Марика, зајапурена од рада, ништа јој не одговори, већ, пошто остави тестије с водом које беше унела, обриса руке и рукававши се са мном поче по соби, око Мите, нешто да ради, растребљује: да исправља јастуке и намешта оне стаклиће, шоље по рафу, прозорима. Сви смо ћутали. Мајка му, пошто добро учврсти врата, опет седе спрођу Мите и поче да онако с трепетом, брижно гледа у њу, мотри шта му још треба, чиме још да га покрије, утопли. А Мита, оборене главе, једнако као стидећи се што је болестан, пазећи на себе, на своје отечене ноге, да ли их је уљудно испружио, да се није штогод откопчало, отпоче да се 'замишљено чисти по глави, коси, лицу, али се видело како у исто време прати и Марикине покрете по соби, чија млада снага, здравље, свежина од рада напољу, а нарочито витка јој половина, сад не зnam зашто, тако чудно одудараше од свих нас, целе себе. И ја почех у њу да гледам. Убрзо опазих како и свекрва јој остави Миту, па и она поче да је гледа. Сад и Мита диже главу и окрете с к њој. Одједном сви ми нехотице почесмо да је гледамо, пратимо њене покрете. Она то опази. Би јој непријатно, те, збуњено, тобоже неким послом, изиђе у кујну.

Уто се пред вратима чуше лаки, велики кораци. Мајка му ђипи.

— Отац ти! — рече она Мити и пође вратима да их отвори.

И, заиста, то му беше отац, ч'а-Јован. Јде. Он још онаки исти, висок и озбиљан. Кад јде, Мита поче да се мучи, како би устао пред оцем.

— Седи, седи. Ја тек онако дођох — задржа га он од даљег мучења, учињања, да му, као што је обичај, устане на ноге.

И да би заиста изгледало како је дошао тек »онако«, послом, а не из страха, да њега види како му је, пошто се са мном рукова, одазва матер му у кујну и поче јој нешто наређивати.

Ја и Мита остасмо сами. Он беше опет оборио главу, зађутао и једнако се забављао оним неугодним, болесничким, пред смрт, чишћењем косе, лица. А и ја зађутах. И мене као да беше обузeo онај страх, зебња, трепет од чега су сви по кући стрепили. Јер цела кућа, још од капије, од калдрме испод лозинака до камених степеница, па горе, у кући широко предсобље, кујна, гостинска соба, са отвореним вратима, прозорима — све је изгледало некако свечано, чудно, укочено. А сами они: мајка му, отац, Марика као да су у дну душе осећали да ће им он скоро, брзо умрети, па су зато као без главе трчкарали по кући и, унезврени, преплашени, све више и више око њега искупљали, чували га, те као да су тим својим не прекидним присуством, надгледањем хтели да га од некога отргну, задрже... А овамо и сами, не знајући зашто, једнако су чистили, спремали кућу као за неког госта. И то страшног, ужасног госта.

— Ех, бре Миле! — изненада, одједном препаде ме Мита. Беше дигао главу и гледаше ме право, нетремице.

— Не бој се, Мито, ништа није! ... — почех да га тешим.

Али он као да се брзо покаја за ту своју малодушност и ућута. Опет обори главу и само што прошапта:

— Не бојим се ја. — Не стрепећи да ко од његових не нађе, показујући на врата, брзо додаде: — Не жалим себе, али они... А видиш какви су! Шта ће они после без мене?

Уто му се мајка врати. Она, као увек кад је улазила к њему, преплашено, тако и сада, као да је слутила да је између нас нешто било, поче са страхом, упитно, час у мене час у њега да гледа. Мита то примети, погледа је, намршти се неугод-

но на то њено вечно као шпијунисање, трепет, страх. Она то осети, трже се, збуни и, да би то као загладила, отпоче да га нуди:

— Хоћеш, синко, што да једеш?

Он одрече.

— Хоћеш јабуке, крушке? Хоћеш пите мало? Сад је баш Марика умесила. Хоћеш мајка да ти грожђе...

— Ништа нећу! — прекиде је он мало осорније, само да га не би и даље нудила, набрајала.

Али она продужи. Ређала му је све што год је знала. Мита јој више не одрицаше, само опет онако клонуло обори главу и заћута.

— Шта хоћеш мајка да ти дâ? — упорно поче она опет.

— Ништа. Не једе ми се ништа! — чисто бранећи се од ње, одби је.

— Како ништа, синко? — а у гласу јој се осети прекоран плач. — Узми, окуси нешто. Још откад ниси ништа окусио, а овамо тобоже хоћеш да оздравиш, да се излечиш?

Мита подиже главу, погледа је дубоко, умorno, једва држећи отворене очи и одговори:

— Чамовина ће ме излечити — шалим се, шалим! — прекиде одједном и трже се кад виде како она хтеде да падне, па се, сва пребледела, леђима задржа за зид. — Ништа није. Шалим се, мајко, шалим — поче је храбрити и, да би је уверио, силом, болесно, поче да се смеши...

Она се једва освести, усправи са зида, и, прибрајући се, одахну:

— Ух, синко! Немој тако да се шалиш. — И, не могући да се више уздржи од суза, плача, изиће из собе.

Устадох и ја да идем. Мита ме није заустављао, али ме је гледао болно, молећиво, као очекујући да му обећам да ћу му опет доћи, обићи га. И ја му обећах. И то да ћу, неког дана увече, на »седење«, доћи. Јер знам да сад сваке ноћи њима од родбине по неколико њих долазе, доносе понуде, седе код њега, разговарају га, чувају.

— Па добро, дођи, — испрати ме он, обрадован мојим обећањем. — Ми целе ноћи седимо. Ја никако не спавам.

У кујни мајка му и жена Марика заустављају ме и молају да останем да ручам. Нисам могао. Одох. Али ме на капији сустиже мајка му. Трчала је за мном, а у исто време уплашено обзирала се да је ко не спази како за мном трчи и зауставља ме, а нарочито се крила од собе у којој је био Мита, да је он не би спазио и видео како она тако за сваким, који њему дође у госте, да га походи, после трчи, досађује им.

— Синко! — заустави ме. — Је ли ти мој Мита што говорио?

— Не.

— Ох! — поче она да ми се тужи. — Јест. Ништа он неће да каже. Само тако ћути. Па морам, синко, као што видиш, ето другога... А нама он ништа неће да каже. Ни »болан сам«, ни »ох«, ни »овде ме боли«, ни »ово ми се једе, пало ми на ум, дај ми, мајко...« Ништа, ништа, синко! Само тако ћути. Срамује се од нас и ништа, ништа неће нама да каже. Те морам другога, кад му овако дође, да питам, молим, да ако њему што није казао, потужио се, а он нама ништа неће да каже.

Испричах јој што сам знао. Казах како сам му обећао да ћу га још који пут обићи.

— Дођи, синко. Дођи, те ако бар теби што каже.

## II

А шта би имао да ми каже? И без њега ја сам знао. Знао сам још и за оца му, и за њу, матер му. Како је она била сирота, удовичка кћи. А отац му био из добре куће. Имао браћу. Али кад се за гледао у њу, браћа му, цела кућа, не само што му нису давали да њу узме, него се чак као и подсмевали на ту његову љубав с њом, сиротом, удовичком кћери. Били су уверени да је неће узети,

тј. нема чиме да је узме. Јер она је била толико сирота, живела од наднице, да није имала ни најпотребније спреме, ни честитог рубља... А ваљда неће он њу баш тако, без и где ичега, готово голу да узме. Али он не само што је узео, венчао се с њом, него, као у инат браћи, кући, кад се оделио, и од свог тала, очевине, није хтео ништа да узме, него све браћи оставио, а он се дига са женом и сишао овамо доле у »нове мале«, где је земља била јевтина. Отворио ту бакалницу и, мало-помало, сâм, једнако радећи, стекао кућу, виноград. Али ваљда као разочаран тим сиромаштвом, тековином која је била тако спора, мучна, а и што се ту, у новој махали, морао да држи на висини, да се не покаже сиромах, због комшија који су били већином сироти, сељаци, скори досељеници; а и због браће, да му се не би светили кад би чули како се он пати, мучи... и због тога ваљда био је повучен и увек озбиљан. И онако висок, широк, изгледао је још озбиљнији. Само је гледао свој посао. И мајка му је радила. Она је гледала кућу. Од њега, оца му, није више ништа тражила. Чак јој није било криво што је и према њој био озбиљан, хладан; још мање да је у тој његовој хладноћи гледала како је он престао да је воли, јер он је о својој љубави према њој дао доказа. Узео је за жену, и за њу је то било доста. Шта је имала више од њега да тражи! Већ био је сада на њу ред да се она покаже, одужи му се. А мислила је да би му тиме: ако она, кућа што мање коштају, а опет да он у кући има све: добро јело, вино; ни чим да није оскудан; да је од ње што више услужен, удворен — олакшала, ублажила губитак имања, куће, чега се ње ради морао да одрече. И заиста, она је то чинила. Никад она од њега није потражила да јој што купи, било хаљину, шамију. А још моње да му је кадгод новаца заискала, сем кад оде у цркву, на гробље, да мртве препоје, па јој треба за попа. Чак ни јело. Да није морала за њега да готови, за себе никад не би. Само би сува хлеба јела. Чак кад би се могло ни хлеба не би.

И колико пута, кад он не дође на ручак, она и не руча. Проведе онако, шврљајући, радећи по кући. А радила је много, неуморно, од јутра до мрака. И заиста, кућа им је за кратко време у свој махали била најлепша, најчистија и опет пушна свачега. Чим се уђе на капију калдрмисаном путањом, испод свода винових лоза, улазило се у кућу са чистим каменим степеницама. Озго, из кујне светлела се полица са увек калајисаним, орибаним тепсијама, саханима. До полице била је уска кујна, испод ове, велика, гостинска соба. Пространа, намештена и увек отворених врата и прозора. Спрођу ове била је мала соба у којој су седели, спавали. Од те собе пружао се дрвен, сув доксат, кревет, по коме је свагда било гомилице купуса, црна лука. У угловима тавана висиле су ките, торбице, увезано у крпама семење од поврћа. Па чак и скupo семење, као од празилука, дувана. А све је то она сама, мајка му, садила, сушила, збирала. Цело двориште било је покривено виновом лозом, чардаклијама. Чак и више бунара. Ништа није остало што није било употребљено, засађено. Нарочито башта им. Она лети, као и цело двориште и све око куће, губила се у зеленилу. Све је било некако чисто, уређено, зелено. И тако они, отац му и мати: он увек озбиљан и само озбиљан, а она у вечитом раду, бризи, живели су лепо, тихо. Али не слободно, безбрежно већ све као у некој бризи, страху. Никад се они не проведоше, не развеселише. Кад славу славе, славе је лепо, отмено, не изостане ништа што је обичај, али опет њихни гости не дочекају зору као на другим славама. Ако су они коме кумови, старожко, увече би се дизали са софре пре поноћи, пре него што ће настати весеље, пијанка. Узалуд би их заустављали, молили, они би одлазили, изговарајући се увек једним истим:

»Нека, нека. Има кад.«

А то њихово »има кад« требало је да буде: кад још неколико њива и винограда купе, кад им он, син, Мита, порасте, па ожене га, и он децу

изроди, те се кућа разграна, учврсти... тада. А овако, све су стрепили, као бојали се да не пребаце, истроше, те осиромаше, изгубе и ово што су једва стекли. Нису се бојали за себе што ће осиромашити. Они су се већ навикли. Али да имају, те бар ако су се они мучили, он, син им, Мита после да се не мучи, пати. Све су се надали на Миту, чували за њега, да после с њим, и они сви заједно... А овамо, опет из великог страха, да не буде он као што не треба, не поквари се, проневављали (а баш тада је била почела младеж да се квари, иде по механама, пушти, пије), поступали су с њим као да им није ништа. Отац никад с њим да је проговорио, сем кад би имао шта да му заповеди. Па и то је чинио преко матере.

Обично, ујутру, чим би се Мита дигао, и као увек пошао у дућан код оца, мајка би му, испраћајући га, испоручила то што би му отац наредио да уради:

»Мито, поручио ти отац да то и то...«

И Мита би, без поговора, одмах ишао да то ради.

Па заједно нису с њим ни ручавали. Обично су ручавали отац му и мајка, али већином сам отац, онда мати му, а после њих он, тобоже да једе што од њих остане, а овамо кришом, да он не види, сами су му пробирали и остављали што је најлепше. А с њима заједно би седао да једе кад је велики празник, Ускрс, Божић. И то само првог дана Мита би с њима сео за софру. После, он би дизао софру, купио мрве, поливао оца, мајку.

»Е, сад, иди!« допустила би му мати.

А отац га и не гледа. Он, онако као увек, озбиљан, савија цигару, а Мита, мада му је мати допустила, ипак не би одлазио, док оцу не принесе жар, да овај запали цигару, и тек онда би одлазио, и то натрашке, као ишчекујући да га, ако су заборавили, опет за шта позову.

И кад је већ био велики, момак, одело су му једнако они сами наручивали. Истина, најбоље и најскупље, али не питајући га.

Али му нису давали много ни да ради, једнако мислећи да је он још мали, нејак, дете. Он код њих није имао ништа друго да ради до: или само код куће да седи, или да је у дућану, код оца, па, кад му се отац с ручка врати, дође кући на ручак; увече, да после оца легне, ујутру, пре њега да устане, оде и отвори дућан, попрска га, почисти, распреми и онда да испред дућана, стојећи, дочека оца. Ништа друго он није имао да ради. А кад празником оде у цркву, да целу службу тамо одстоји, чека да нафору узме, онда сву родбину да походи и врати се кући и одмах пресвуче у старо, свакидашње одело, да не би ново прљао, цепао.

Мајка му, од радости, није могла да га се нагледа. Хвалила се по комшилуку како јој чак и судове пере, кућу чисти. А отац, мада је био с њим задовољан, ипак није дао да он, Мита, на њему то опази, бојећи се да се тиме не ослободи и размази, поквари као остали његови другови.

А Мита је све то знао. Знао је зашто су они такви према њему, тобож строги, не дају му да види како га они воле, а знао је колико га воле. Како: кад мисле да је заспао, сваке ноћи долазе к њему, обилазе га и пазе да се не открије. И зато што је то знао, он се из све снаге упињао да им што више угоди. А знао је да ће им угодити само тако, ако буде што мирнији, стидљивији. Међутим, само је он знао колико је осећао и патио од тога. С колико је чежње, ватре, страсти мислио на женске, пиће, ашиковање! Нарочито су му тешко падали пролећа и јесени. Или, кад је каква свадба у комшилуку, а он као увек код куће. Тад и мајка му изиђе, оде тамо да гледа свадбу, а Мита, осећајући како долази и спушта се ноћ, слушајући са свадбе како грнета и дајре удара, узвике својих другова, кикот женски... Тада он не би могао да издржи, већ би, као кријући се да га нико не спази, бежао од куће и одлазио неком Аритону, једином свом другу с ким се дружио. А од свих другова једино се тај Ари-

тон оцу му и мајци свидео. И то зато што је тај Аритон, тада момак, сâm, са села, ипак већ био свој човек, имао нешто, стекао. И чак им било мило његово дружење с њиховим Митом, јер су били уверени, да га он неће покварити. Тада је Аритон држао бакалницу на крај вароши, у махала-ма, далеко од чаршије. Тада би тамо Мита бежао, јер се од Аритона није стидео, јер су се њих двојица толико волели, друговали. А увек би, кад би он тако увече отишао код Аритона, пошто се добро, затворе у његов дућан да их нико не види, пили, пили целе ноћи. Тамо је Мита и заволео неку баштованову кћер, Мару, плаву, али развијену девојчицу. Аритон је то знао, али Мита није дао Аритону за ту његову љубав никоме да каже, а камоли још родитељима му. Толико је био стидљив. Он је хтео да они, отац му и мајка, сами погоде коју он воли, и ту да му узму за жену. И мати му је, истина, за то дочула, сазнала, али се чинила томе невешта, и покаткад издалека наговештавала му, како му је већ отац изабрао другу, ову исту Марику, која је била из горње чаршије, одакле су и они дошли, а уз то је још у мираз доносила неколико винограда.

И, заиста, Марику су му и узели. Мита, као што се и очекивало, ни речи није казао. Чак није дао да се ма шта примети. Само, отада је чешће одлазио Аритону и тамо остајао, и, као и пре сакривен, код Аритона дуже, више пио. И увек после такве потајне пијанке враћао се кући, и бивао још мирнији, послушнији. Као да се није оженио и постао други, домаћин у кући. Никад речи, а камо ли што да не послуша, да не уради, а још мање одупре се оцу. Само једном. А то је било, кад му се та, баштованова кћи, удавала. Силом је он Аритона нагнао да јој оду на свадбу. Купио јој и дар, скупу басму, и поручио: да од те басме не прави себи одело, већ кад добије дете, мушки, прво, да њему од тога начини »јоргаче«, у коме ће да га носи. То је хтео, и хтео је још да јој оде на свадбу. Отишao је с Аритоном

увече. Дочекали су их. Чак је и она изшла, руковала се с њим. Мита није могао више. Ту, на свадби, пред свима, напио се. Бацао новац. Кад се у зору кући вратио, жену, Марику, на мртво је име избио, тукао је, тукао... И те ноћи компаније су чуле његова оца, где уздржавајући се, шиштећи од беса, гради га, псује; али чули су и њега и његов, тада први пут јак, силен глас, где му одговара, одупире се и плаче.

### III

Мада Мити онда обећах да ћу га скоро походити, ипак за дugo му не одох. Нисам могао. Не због њега, колико због њих, куће му: оца, матере му. Нарочито матере, онако забатаљене, потамнеле а престрашене. Готово да излуди од страха, јер осећа да му нема лека, да ће јој умрети, а опет једнако нуди, га бдије, а у исто време мора да надгледа кућу, како их смрт не би изненадила, затекла кућу непочиšћену, неспремну.

А не само због матере му, него још и време је било незгодно. Баш тада почеше да бивају топлије, пролетње ноћи. Још зарана човек чисто као опијен једва чека да легне, као да жели да се што више, спавајући, надише и накупи ове пролетње топлоте и свежине. Но једне вечери одох. Пролазим улицом, па све мртво. Све капије затворене, а само њихова беше отворена. У ћох, и изненади ме светлост. Да није умро? помислих. Али није. Били га у постелији изнели из собе насрд кујне и пред њим отворили врата, како би ваљда могао да гледа не само двориште, улицу, већ и ноћ која беше топла, мирна, а и месечину која изгреваше и која се весело, поигравајући на млаком, пролетњем небу, дизаше и све осветљаваше. На пратгу, до ћогу Митиних, седела му је мати. Чело главе седео је на столици омален, црномањаст човек. То је ваљда био тај његов друг, Аритон. Марике није било. Сигурно је у кујни. И оца му није би-

ло. Он као увек, чинећи се томе невешт, ваљда је легао, тобож да спава.

— Кад уђох, упитах чудећи се:

— Шта? Зар сте изишли?

— Ето, синко, — једва дочека и поче да се тужи мати му. — Говорим ја: назепшће. Али Аритон... — и главом бацајући на њега кривицу, показа на Аритона.

Аритон се обрецну на њу.

— Шта: назепшће? Ништа му неће бити. Све ти...

— Па добро, ништа! — одмах она, покорно и чисто обрадована што је на кривом путу и што од тога Мити њеном ништа неће бити, уђута се и опет поче да покрива Мити ноге.

Мита је био изнет заједно с постельом. И пошто није могао да седи, био је подупрт јастуцима.

— Дошо си? — зарадова ми се он.

— Ето, дођох.

— Ако. Седи, понуди ме.

Пошто сам се руковао с тим његовим другом, Аритоном, седох на столицу спрођу Мите, до зида. Кујну и све нас осветљавала је лампа, постављена на високој столици. Од ње, добро напуњене, заударао је проливен гас и вио се густ, чађав дим. Из оне мале собе, одакле су га изнели, била је устајалост, утопљеност, док је из велике собе, као увек отворене, овамо допирала свежи на ноћи. Свуда је било тихо, мртво. Ноћ мека, млада. Из дворишта је долазио мирис на већ проклијалу траву, труло дрвеће у земљи, а такође и из баште, која је, сад прекопавана, спремљена за сађење, мирисала на свежу земљу... Бутали су. Мајка му је једнако утопљавала ноге, а Аритон је љуштио неке јабуке што му је као понуде био донео. Мита није хтео да једе, али није ни одбијао. Као да из велике љубави према њему није могао да му одрекне, па би сваку кришку што би му је он понудио само обзину и остављао, извињавајући му се:

— После ћу.

— Како после? Једи! — некако сурово, али раздрагано, као старији брат млађега, нудио га је Аритон и силом га гонио да једе.

— Узми, синко, узми! — додавала је радосно мати му.

— Ама, не могу! — правдао се он. И то не матери већ Аритону, окрећући главу к њему и гледајући га мило и као молећи га да се због тога не љути на њега.

Опет зађуташе. Лампа, остављена иза врата, слабо нас је осветљавала, а није била ни потребна, јер беше изгрејала јака, чиста месечина, која нас је грејала право у лице. Мита је сваки час жељно извијао, издизао главу, да што боље гледа: напоље, у месечину, ноћ, али као да није могао. Сметала му је мати, која је испред њега седела до ногу његових.

— Нано, тргни се! — поче да је моли Мита и још више да диже, извија главом.

— Зашто, синко? — уплашено и уvreђено поче да му се одупире она.

— Па да гледам...

Аритон се досети како му она смета, и подвикну јој:

— Иди ти, иди спавај.

— Ама, не спава ми се! — брањаше се она, а већ поче да се диже.

— Иди кад ти се каже! — обрецну се на њу још строже Аритон.

Она се диже и оде у собу. Чудо, како су се Аритону сви покоравали, слушали га. Али могло се видети да то они чине због тога што мисле да штогод им он каже, заповеди им, да то њихов Мита хоће, да кроз њега он говори. Аритон је знао, па је зато био слободан, осоран. Све их је као гредио што га толико чувају, стрепе и тиме му слуте неко зло. А то је баш њима и годило, и зато су га слушали.

Чим остало само, Аритон, обзирући се, поче нешто да тражи по својим појасима. Затим брзо извуче стакло с ракијом и поднесе Мити.

— Пиј! — понуди га.

Мита, жељан, али бојећи се да га ко не спази, нарочито мајка, одби:

— Видеће ме.

— Море, пиј! — и силом му Аритон метну грлић у уста.

Мита поче да пије, гута. Грло му је пуцало.

— Ох! — одахну. Ракија га загреја, оснажи. Он се подиже, окрете и поче да гледа у Аритона, мило, благодарно:

— Тоне мој... — поче да му тепа.

— Пиј, де! — прекиде га Аритон, смућен од тог његова миловања. — Пиј! — нудио га је мрачно и сурово. Мита поче, али мало. Само гутљај.

— Не могу више. — И окрете се, загледа опет ноћ, у месец који сад беше насред неба и исто онако весело поигравајући осветљаваше озго све, јасно треперећи.

У даљини, на друму, чуло се крцкање тешких рабацијских кола и јако отегнуто свирјукање. Мита се беше загледао, као занео. Бог зна где је био.

Аритон, бојећи се тог његовог заноса и хотећи да га тргне, а у исто време и хотећи да му угоди, као погађајући шта он мисли, наднесе се над њега и, показујући на месечину, поче:

— Мито, знаш, овако исто. Панталеј... сабор... — Мита се трже, окрете се њему и поче ишчекивати радознало.

Аритон настави:

— А ја и ти на коњима, низ реку. Испред нас кола, покривена, рабацијска, а у колима...

— Не то! — уплаши се Мита и окрете од Аритона. Али се видело како би он волео да Аритон, и против његове молбе, и даље продужи, да прича ваљда како је у тим колима била она, баштovanova кћи, и са својим другарицама ишла на са-

бор, па су, тобож не знајући да они јашу иза њих, певале песму, и то баш његову песму.

— Па добро, нећу — пристаде Аритон.

И опет заћуташе, и то дugo. Мита, потресен и као љут на Аритона, окренут од њега, дисаше тешко, узбуђено. Одједном се окрете Аритону.

— Да ли зна да сам болан?

— Како да не! Зна! — једва дочека Аритон.

— Ето баш данас дошла код мене, да купи нешто. Чини ми се сô. И говорили смо о теби. Чула да си болан, па пита да ли ти се што једе. И понуде ти послала. Зар ти нису дали?

— Не! — жељно одговори Мита.

— Како да не? — поче Аритон да се љути. — Марике! — викну и окрете се кујни где је била Марика. Али место ње усплахирано испаде из сопе мајка му.

— Шта, синко? — затрепта она преплашено.

Аритон је стаде градити:

— Шта ћеш ти? Ништа њему није. Спавај. Марику ја зовем.

— Ух! А ја нешто сањала! — одахну она од страха и врати се охрабрена поново у собу.

У том из кујне изиђе Марика. Била је бунована. Од дремања очи су јој биле црвене, поднадуле.

— Камо те понуде? Што му ниси дала? — поче Аритон на њу сурово.

— Какве понуде? — одговори Марика тромо и некако зловољно.

— Такве понуде — поче Аритон још љуће. — Понуде што је мој чирак донео: крушке.

— А, крушке... Ту су. Што тако не кажеш?

— поче некако Марика чудно, злурадо, тако да се по томе могло да види како она зна од кога су и чије су те понуде, и зато их крије, не показује Мити.

— Донеси, — пресече је он.

Марика се врати и донесе те крушке у лепом, белом чанку, покрivenom још бељим пепчирићем. Донесе их, откри, па као увређена седе до Мите

и поче да мотри, гледа у њега, ишчекујући да ли ће он, и поред тога што види да она зна од кога су те понуде, ипак смети пред њом да узме, једе их. Аритон узе, исече их, одобра једну кришку и поднесе Мити:

— На!

Мита испрва није хтео. Бораше се собом. Као да је осећао да ће, ако узме, увредити Марику, која је једнако у њега гледала. Али ваљда помисао да је то Марина рука спрavљала, и, кад је чула да је болестан, да је, шаљући му понуде, спрavљајући му их, можда, сигурно и плакала за њим, ваљда помисао на то учини те се он реши и рече:

— Дај! — и на то жељно, халапљиво загризе крушку.

Марика скочи од Аритона. И, уздржавајући се да се не ода, брзо сиђе низ степенице, замаче иза куће стискајући очи палчевима.

Мита виде, примети, би му непријатно, извади из уста крушку, и као да га је за то Аритон напаворио поче да кори Аритона:

— Ниси требао.

— Шта? — упита Аритон чинећи се свему невешт, и тобоже не знајући зашто је Марика онако скочила и отишла.

— Ништа, ништа, — опет заћута Мита.

Убрзо устадох и ја. Опростих се и одох, оставивши их саме, да би се њих двојица до миле воље наразговарали и преседели ноћ.

#### IV

После, у невреме, пре вечерње, огласи га звоно. Умре он, Мита. Из комшилука и других махала, почеше испред наше капије, у гомилицама и у ново обучене и дубоко забраћене, да промичу жене и иду к њему, да му запале свећу и цвећем га оките, али највише шимширом. Ја нисам хтео да идем. Знао сам да је тамо сада врева, пис-

ка. Знам: како су га мртвога окупали, у ново обукли, испружили, вилице му везали, а на уста му метнули зелен лист, да му не иде pena. Мајка му, Марика, и друге жене из родбине увиле су сад главе у дубоке, црне шамије, па, сустале од плача, час иду к њему у собу, час излазе у кујну, шврљају по дворишту тобоже неким послом, па се одједном тргну, уплаше, сете шта је и, као још не верујући да је он заиста мртвав, појуре к њему, у собу, падају на њу, љубе га, плачу и наричу, наричу... Цела махала и део чаршије разлеже се од њихове писке и запевке. Пролазници сами себе питају и одговарају:

— Умро?! Бог да га прости!

И, крстећи се, журно одлазе, да не слушају нарицање. А оно се надалеко чује. Ево, мада је његова махала трећа од моје, чујем га, већ чак и до мене допире.

Знам, сада мајка му, без шамије, ращчупана, пишти, и преплашена истрчи од њега мртвог из собе у кујну:

— Мито! — И право, ничице, још с прага собњега лицем пада и распостире се по земљи. Само јој се темењача бели.

Жене, плачући, теше је, дижу и уносе у ону другу собу. А она, освешћујући се од тог пада, почне да им се одупире, моли их: »да је пусте, само још да му под главом јастук подметне; меко да му је...« и опет се онесвешћује, опет пада.

Долази му отац. На плач и нарицање Марикино, која истрчи преда њу, вели, умирава је:

— Ништа, ништа није... — А вилице му се тресу, зуби цвокоћу.

И у велику собу, где он лежи мртав испружен, не улази к њему, већ иде у ону другу, малу собу, али кад тамо види да су ту унели њу, мајку му, он, не знајући шта да јој ради, како да је теши, враћа се, оставља је и почне да иде по кујни, кући, не знајући где да се дене, једнако сâm себи говорећи, као тешећи околне:

— Ништа, ништа није.

Па одлази иза куће, али и тамо не може сâм да остане: долазе по њега, теше га... Онда он чак изван улице иде, у поље, у реку. И тамо, скријен, исто онако висок, озбиљан, шета се, иде од врбе до врбе, једнако понављајући оно:

— Ништа, ништа није.

Увече, ја и стриц одосмо код мртвог Мите, да, као што је обичај, седимо тамо и чувамо га. Одосмо. Мој стриц је ишао напред, слободно, обично, а ја сам све застајкивао, плашио се нечета. Бојао сам се да га видим. Бојао сам се његове матере, оца. Знао сам да нећу моћи гледати ону њихову запевку и писку. И зато сам се плашио, застајкивао. Али кад дођосмо код њих, све је било мирно, чак и неосветљено. Само из велике, гостинске собе видело се како на средини собе свећа гори. То је сигурно била његова свећа, упаљена му више главе. Кад се испесмо у кујну, и то до врата, у мраку, наиђосмо на оца му. Он се, како изгледаше, беше занео у неко опасивање. Ваљда се био распасао, па се сад стезао оним својим дугачким појасевима. На напе: Добро вече, како сте?... само одговори:

— Ето... — И опет настави да се увија и стеже појасевима.

Уђосмо унутра.

Мита насрд собе. Испружен, мртав. Већ и покров пребачен преко њега, те му штрче на грудима скрштене руке и на ногама нове, сад из дубана узете, ципеле. У фесу, везаних вилица... Испод њега бели се чаршав. До главе му седела је мати и укочено, немо гладила му је и исправљала праменове његове косе по челу, испод феса. Више главе му, у чинији пуној брашна, горела је једна велика свећа, са још пуно око ње малих свећа запаљених од оних што су дошли. А та велика свећа, онако високо, озго, осветљавала га

мртвог, а нарочито лице му, главу, око које беше поређано цвећа, шимшира, и то вараклсиног, те се варак цаклио и од њега је сад жуто, издужено, мало подбуло, његово мртво лице одударало још оштрије, блеђе. Око њега, до прозора, по миндерлуцима били су се поређали мушки, а доле, до врата, за дугачком софром, биле су женске, које су још вечерале.

Кад ћојсмо, нико нас не предусреће, само се мушки помакоше и начинише нам места. И кад приђох да му више главе, као и остали, и ја све ћу запалим, мајка му само се трже, хукну:

— Мито! — и опет, као да није ништа било, настави, занесе се, у оно намештање косе му по челу. Хтедох да га пољубим, али ме стриц задржа:

— Не љуби се сад! — шану ми остраг; — још није очитан. Видиш да нема крст на грудима.

И заиста на прсима није било крста, већ само његове скрштене, мртве руке.

Седосмо међу остале. Сви ћуте. Нико не говори. Чак у мртвог Миту и не гледају. Људи, прејели, мешкоље се, отпасују се и намештају. Жене још вечерaju. Једу обично много и ужурбано. А више главе Митине гори она велика свећа, осветљава целу собу треперећи, прскајући, као да ће сваког часа угасити се и пасти на мртву Митину главу, која сад дошла већа, лепша, с облим челом, затвореним и јасно оцртаним очима и, услед сад везаних вилица, уздигнутим, приљубљеним образима. Само онај зелени лист на устима ме чудно и неугодно дираже... А иначе ништа није било чега сам се ја толико плашио. Ни запевка, ни нарицање. Жене су јеле, мушки пушли и ћутали. Чуло се како Марика, такође повезана у дубоку, црну шамију, исплакана, али прибрана, нуди вином жене тихим гласом. Тамо из кујне, у којој је једнако било мрачно и тихо, покаткад би допро који шушањ. То је сигурно долазило од његова оца, који је још био тамо, није долазио овамо, појављивао се, и ваљда се још стезао и увијао у оне своје појасеве.

— Бог да га прости! Где ли му је сада душа?  
— упита једна млада, плава жена, дижући се са софре и тресући од себе из скута мрве.

— Ту је, — одговори друга, стара, али крупна баба, која беше одавно вечерала и већ запалила цигару. — Ту му је душа. Три дана ће она бити ту, у кући, док се не опрости с оцем и с мајком ...

Мајка му, кад чу да се о њој говори, трже се, погледа, па као да одједном дође к себи, увиде сву збиљу, скочи, паде на Миту, пригрила га и, наслонивши свој образ на његов, поче изнемогло, сипљиво да јеца:

— Мито, синко! Мито, синко ... — И, као да је нешто прекинула па сада наставља, поче да рећа: »Зашто, синко? Што нас остави, отиде? Што се бар не изболова (мада је годину дана лежао), те мајка да ми те изнегује, надгледа, понуди ... да ми не идеш тако непонуђен, жељан? ... Што, синко? Зашто тако брзо, »апанс'с« оде, остави нас? ... Зашто, синко?« — И као да је он крив што је умро, као да је он сам хтео да умре, остави их, отиде од њих, и то као зато што му није било добро код њих, што га они нису много волели, чували, пазили ... увређен тиме зато отишao од њих, умро, остави их ... Тако она поче да рећа и, као против тога, поче да набраја неговања, примере њихове љубави према њему, једнако га грађеши и љубеши по челу, очима и чак устима и понављајући оно: »Мито, синко! Мито, синко! ...«

Жене почеше да је теше, плачују, мушки да шмркћу, окрећу главе. У том и Марика пошто је изнела софру и почистила, дође. И ваљда бојећи се да је после не би жене оговарале како га није жалила, клече до ногу Митиних, покри главу рукама и поче и она да нариче. Само она није смела њега, Миту, да оплакује, јер стид је да млада жена пред светом жали мужа, а нарочито да му набраја његове добре особине. Зато она плачући поче да нариче о некој својој сестри, која је била одавно умрла, а њему, мужу, Мити, да поручује, моли га: кад ту њену сестру тамо на ономе

свету нађе, он, као старији, зет јој, да је чува, штити и да они тамо обое и за њу траже, спремају места ... Тако је Марика нарицала. Глас јој беше снажан, плач здрав, а нарицање тужно, од срца.

Сви ударише у плач. Све жене тада приђоше око мртвог и осветљеног Мите. Клекоше, забацише шамије, наслонише лица по његову телу и — одједном све, у глас, заплакаше! Соба, мртвац, свеће које су трептале, гореле — све као да се покрену, диже. Почеше да наричу. Свака своје мртве да помиње, именом да их зове, поручује им, оплакује их ... Разлеже се јаук, запевка, нарицање! И све, чак и улица, испуни се, препуни! Чини ми се од њихова плача цела ноћ заједно с њима, са осветљеним, мртвим Митом, као да се покрете, ускомеша, диже небу цвилећи за мртве ... Мушки почеше да беже, гунђајући:

— Жене, не плачите, жене!

А оне још у јачи, већи плач. Као да се надметаху.

Одједном све умуче изненада. Из кујне појави му се отац. Укочено дође и стаде више главе Митине. Гледа га, гледа, па хукну:

— Мито, синко, што бре ово с нама уради?

И, онако неочитаног, пољуби га у чело. Затим, још укоченије, али само сад пресамићен, гурајући песнице у слабине, изиђе и оде у ону другу, малу собу, да се тамо затвори.

Жене још јаче заплакаше.

Не могах ни ја више да издржим. Изиђох и, готово бежећи, одох, али не кући ... већ одох лутајући по махалама, по ноћи, која беше исто онако мрачна, топла, мирна, непокретљива. Само сад, да ли што беше превалила поноћ, из равнице, с Мораве, осећаше се како почиње да душе, долази, расплињује се неки широк, влажан, неугодан ветар.

## ПОКОЈНИКОВА ЖЕНА

### I

Толико му је већ излазила, а и сада излази на гроб, да га је као живога готово заборавила и памти га само по гробу. Дугачак му гроб. Више гроба штрчи му дрвен крст. До крста тестијица воде, у грло јој кита суха босиљка, а по дришци тестије и боковима црне се капље воска накапалих од толико свећа које му је палила. И ако не свакога дана а оно сваке суботе и уочи празника, испочетка с мајком, а после, када јој дете порасло и ојачало, с дететом је излазила на гроб и клечала. Тада би на гробу увек била разгрнута бошча с тепсијом, у којој би било понуда: пите, јабуке, грожђе и кришке печене бундеве (све оно што је он радо јео). Бошча би се белела, одударала од трошне, црне земље гроба у коју она никада није смеља дубље да забоде прст, све бојећи се као да не напипа, додирне труло, човечје тело, јер толико је у томе гробу било покопано! Цела његова породица, једно преко другога, наизменце и — напослетку, поврх свију, он, муж њен.

Око крста би упаљене свеће тихо гореле. Лелујали би им се њихови лаки пламенови. Она, пошто чело гроба клекне, нагнула би се напред ка гробу, тако да јој глава, чело, додирује крст. Црна јој шамија, са отпуштеним крајевима са стране, сакрила би јој бело лице, а на руци заврнуо би се рукав од кошље са црним ојама, те би јој се видела бела, румена кожа од руке. Плаче.

Пуна јој се рамена тресу. Лице јој сакривено у шамији и угрејано, окупано крупним, сочним сузама, јасно нежно одударало би од црнине шамијине. Очи јој влажне, тамне. Истина с мало бора, али нарочито тада када јој очи поцрвене и поднадују се од плача, и не виде се.

Па тај њен плач био је тако дубок, уздржаван, пун грцања...

Чим је на гробље, синчића, кога је дотле за руку водила, одмах оставља да за њом иде, а она као да потрчи гробу... И идући скида тепсију с главе, да би је што пре метла на гроб, после још брже одвеже шамију, забаци крајеве, те јој сине подбрадак, лице... И, чисто са страхом, уплашено, пошто пољуби крст, још ужурбаније пали му свеће, па, као да би се што пре свега тога отресла — не клекне, већ пада на гроб и зајеца:

— Леле, Мито!

Синчић јој, који, остављен, трчи за њом, не може да је стигне, и кад види како она пада, нестаје је код гроба, појури к њој:

— Немој, нано... — па, од страха што се она не обзире на њу, пада и он до ње на гроб и почне, гурајући се у њен скут, да плаче, јеца.

Она га и не гледа, кука, нариче. Као увек, спомиње њега, покојника, мужа; рећа његове жеље. Па кад почне оно: на кога их је оставио... што не сиђе да их види и не погледа... а нарочито да види дете, сина... већ колики му је и какав је порастао...

Не зна се ко више плаче. Да ли она или дете. И тек када дете онако испод њена скута, још више уплашено што се она никако њему не окреће, почне на сав глас да рида, и кад би од његових крупних суза већ почела земља да се влажи и лепи по његовим обращчићима, тек онда би се она освешћивала, трзала, дизала га готово онесвеслог од плача, чистећи му земљу с обращчића.

— Шта па ти? — кроз плач почела би као да га кори. — Не гледај ти нану, чедо... Зар зато што видиш да нана плаче, па и ти да плачеш.

Не гледај ти нану. Друго је нана... Немој. Лошо ће ми ти је... — почела би да га утишава, пригрљава, меће себи у скут. Али тек тада синчић јој, у њеном крилу, ослобођен од страха, још више би се ражалио и продужавао да и даље јеца, плаче.

После се диже. И пошто од плача разузурено јој и попустило одело притегне, поново се забради шамијом, али сада дубље, да јој се виде од упакана лица само очи и јабучице, и кад од онога што му је изнела на гроб разда по комшијским гробовима, а највише просјацима, и кад напослетку још онако заједно са синчићем запали и кандило поред свеће, уреди, очисти му од траве и учврсти гроб — тек онда би се враћали, остављајући му гроб онако нем, дугачак.

Ишли би натраг кући. Она носи тепсију на глави. Једном руком води дете, које, исплакано и умирено, сада весело поиграва око ње, а она још сва врела. Уплакано јој лице зажарило се, букнуло, а и цела јој снага као набрекла. Хаљине јој тесне. А осећа како јој се прса шире, отимају се из тесног количета, излазе напоље, виде се... Зато од стида сагиње главу, намиче још више шамију, да јој се једва виде очи и уста, која још не могу да се умире од плача, већ јој дршћу. А са гробља у варош води још и друг широк, прав, по коме врви свет. И због тога још уплашенија, све уза зид брзо иде. Али већ испред Итине касапнице мења ход. Чвршће стеже дете за руку, још више погиње главу и једва чека да што пре до те касапнице дође, назове Бога и прође је. Јер пред том, Итином, касапницом увек има по неколико њих мушких, где беспослени седе на ћепенцима, пуше, гледајући или свет што другом пролази, или оне обешене чекрке меса и крвате диреке од касапнице, искићене бајатим цревима и ћигерицама, што купују Цигани или крајња сиротиња. И чим она ту нађе, јаче повуче к себи дете, још више се скупи, смерно, уплашено. Људима око касапнице назове Бога према касапници.

Али ако се ту деси и газда Ита, чим њу спази он одмах силази с ћепенка, обува изувене ципеле, издава се, зауставља синчића јој и зове га к себи да га дарује. Она дете пусти и пошто одмакне, једнако окренута вароши, стане, чека. Дете оде до Ите, пољуби га у руку, а овај вади кесу, једва нађе марјаш и даје му. Па, мада га нико од осталих не пита, он им казује чије је:

— Митино. Мита што лане умре. А оно му је домаћица, — и показује на њу, па се опет окреће детету: — Милане, синко, дођи сутра, али рано, сабајле, те чича мало месца да ти дâ, да однесеш дома, а сад 'ајд иди, — отпушта га гледајући у њу како она стоји и чека на дете. — 'Ајд иди — вели гласно, да га чак и она чује. — Иди, да те нана, ено, не чека.

А она заиста га једва чека: све се боји нечега, а нарочито оне ширине и пространости друма, света, људи што по њему иду. И чим осети како јој се синчић враћа, хвата је за руку, она одмах продолжава пут.

У том већ почне први мрак. Њиве почињу да се губе; варошке улице да бивају тешње и тамније. Она убрзава. Преко скрханог моста Оцинке улази у варош. Жури се. Али сада мало слободније иде по познатим улицама. Пролази поред капија, капиџика, сниских кућица, дугачких ћерана... тек по која велика кућа, турска, с капцима и решеткама на прозорима... Сусреће слуге и децу која носе месо, пиринач и друго што по њима шиљу из чаршије својим кућама. мужеви, домаћини... Али када дође до чаршије и кад хоће да пређе и уђе у своју улицу, опет мора да застане. Нарочито ако је субота, не може се од света — пазарлија — сељака, који се враћају својим селима. Неки пијани, на коњима, испречили се и заустављају свет, испијајући оканице, онако с коњима испред мејана. И после све то, тискајући се, одмиче с вревом, жагором и прашином. Она, док то, као нека навала, не проби, чека, па затим брзо пређе, готово претрчи чаршију, и уђе у своју

ју улицу. И чим је у своју улицу, синчић је одмах оставља и појури испред ње кући.

Она, у својој улици сада као сасвим ослобођена, гледа како јој синчић весело трчи капији, на којој их већ као увек чека њена мајка, која свакад суботом и уочи сваког празника долази да код ње преноћи.

— Дођосте ли? — питала би је мати дижући се с прага од капије и брижљиво кријући бошчу, у којој би обично увила брашна и друго што јој је донела.

— Ето, дођосмо, — одговарала би матери она и одмах се сагиње, пружа јој кључ од катанца, пошто она од тепсије на глави не може да отвара капију.

Мајка би отворила и, једнако кријући ону бошчу, прва би ушла и журно отишла у кућу. И, као увек, одмах би тамо по кући почела нешто да распрема, ради, пали ватру, и то ужурбано, као од неког страха, и навлаш лупарући, ударајући, да се чују одјеци, ударци, као да би тиме хтела да смањи онај нем, пуст изглед мале, чисте и високим зидовима ограђене куће.

А она би за мајком, синчићем последња уморно улазила, остављала би мајку да у кујни послује, распрема и договара се са синчићем: шта ће за вечеру, а она би, исто онако уморно, сустадо отишла у собу. И пошто скине са себе одело, разузри се, осети се ту, у соби, затворена, слободна, седа у соби, готово се извлађује, као одмарашући се од оног плача на гробу и страха што је претрпела идући сама путем...

У том би почеле и комшике да јој долазе. Оне су само тада, када није сама, већ кад јој мати дође, долазиле к њој. Иначе не. Не што је нису волеле, већ нису могле, није био ред. Сама је. Мушке главе нема у кући, а она онако сама, удовица још млада и лепа. И зато није било у реду да јој ко долази, посећује је. Бојале су се да јој због тога, тих њених посета, мешавине, не би кавкав рђав глас изишао, чуло се што »лошо«,

Али и сада, кад би оне дошли, она није изазвала из собе; остављала мајку да се тамо с њима разговара. Навикла се већ, и тешко јој да се с њима састаје. Зна да оне, жалећи је и снебивајући се пред њом, не могу да буду онако слободне у разговору као с другим женама које имају мужеве, домаћине. Него пазиле би, као увек пред њом, шта ће да кажу, стражујући да је или чиме не увреде, или не подсете на нешто што није за њу. И, увек би гледале да што пре оду од ње и оставе је саму, бојећи се да јој од њина присуства и разговора не буде тешко. И зато она сада није пред њих ни изазила. У кујни с мајком оне су разговарале и после отишли. Уто и ноћ беше пала. Мати јој је и мада је знала да она неће, опет реда ради, упита је:

— Да запалимо свећу?

— Нека, — одби је она. И мајка јој се поврати у кујну, опет је остави саму. А она је баш то и волела. Истина да јој је било тешко, али опет лакше и блаже јој је било тако у тами.

И тако у соби лежећи непомично, раскомоћена, дишући тешко и уморно, слушајући вреву и жагор из комшијских дворишта и материно ситно, старачко пословање у кујни, чекала би док буде готова вечера и док је мајка, пошто све унесе код ње у собу и постави софру, не позове:

— 'Ајде, да вечерамо!

И тада, пошто би јој мајка унела вечеру, она би се тек сама подигла, и онда би вечерали. Она би или јела врло мало или никако. Ади би морала да седи за софром и чека док мајка јој и синчић не вечерaju, па после мајка јој — као свада кад би тако дошла код ње да преноћи, увек осећајући се пред њом као крива за ту њену тешкоту, јад, не смејући с њом да се разговара — почела би са синчићем јој да се забавља, игра, док не би тако задремала и заспала. И тек после њих она би легла. Не да спава, већ да као и пре и даље тако продужи да лежи.

Да тако лежи, да још више уморна од ноћне тишине, с потајним, али већ отупелим страхом, слуша како ноћ пролази, како јој мати све лакше и осетљивије спава, и чисто као да чека да јој се мати пробуди, чим зора почне, и као увек: одмах, као бежећи од ње, врати се натраг кући, оцу, браћи јој, и опет је остави саму. После опет, као до тада, она седи сама у кући и никуда не излази. Чак ни на капију. Једино, кад синчића пошаље за штогод у чаршију, само на капију сме, за њим да промоли главу, али чим види да ко улицом иде, приближава јој се, одмах се сакрије, и онда иза капије чека кад ће јој се синчић вратити из чаршије. Врло ретко, понекад, каквим великим празником ако би јој дошао тај Ита. Он, једно што јој је био стари сват, сматрао се од мужевљеве, покојникове родбине — јер ни њена родбина није смела да јој долази, бојећи се да тиме као не увреди покојника, што би мр тим својим доласком »мешали се у његову кућу«, долазили, »узнемирали га.« Па и он, Ита, кад год би дошао, мада га она није ни нудила, ни сâм не би улазио унутра, у собу, већ би увек испред куће, на столичици, седео и улазећи навлаш за собом не би затварао капију, остављао би је отворену, да га може сваки видети. Не што је хтео, већ све ради ње, бојећи се за њу, а још више и од њене браће, који су, мада јој нису долазили, нити је, сем матере, помагали, ипак на њу бодро пазили. И тешко њој, ако би чули да она није као што треба: сама с дететом код куће, већ да излази, виђа се... Јер ни они сами нису јој долазили, а камо ли други.

## II

А она, Аница, једино се по тој својој браћи и знала. Нико њу није звао њеним именом већ »сестра на Рибинчики«. Били су то напрасити људи, чувени као убојице. Још док су били у селу, и већ тамо још измалена бавили су се кријумчаре-

њем, превођењем шверца преко границе. После оца силом нагнали да се из села преселе у варош (као да им је село било мало, тесно), и овамо, у вароши, опет продужили су тај посао. Ноћни посао: да често путују служећи трговцима као вође им, и да и даље, и сад у вароши, још више и опасније по живот, преносе шверц. Ретко су код куће били, нарочито ноћу, већ увек тако у »неким« пословима. А те њихове послове сви су знали, али нико није смео да им каже, тако су се они били некако од свих као издвојили, одмакли, постали силни. Чак и кад нису у послу, на путу, већ код куће, они не као остала браћа: да седну заједно, било за софром, било онако на договор, разговор, већ сваки на своју страну. Сваки је ручао за себе, заповедао да му се јело дâ кад се њему једе; сваки се од њих осећао сilan,jak. Па и кад дуже остану код куће, одмах ма за шта посвађају се, па чак некад и потуку. А овамо према туђинцу, трећем, били су као једна душа. Тешко ономе ко се усуди да ма кога од њих дирне, увреди. Сви, као један, тада би дотрчали, напали на онога. Такви су они, Аничина браћа, били. Па због њих ни кућа им, мада је била велика, лепа, није могла да буде као што треба: лепо намештена, чиста, уређена, да свака ствар стоји на своме месту. Због њих није се могло. Кад коме што затреба: каква крпа, пешкир, суд, он што му прво до руку дође узме, не пита да ли је то за то, већ узима, и кад сврши посао, он га после баца и то ма где. И зато кућа им је изгледала као гола, празна. Нигде ништа. Тек у какав кут поњава, асура. Полица никад уређена. Око огњишта столичице за седење, неке изваљене, неке бачене чак испод наћава. У трему, пред кућом, истоварен самар, до њега аша, узенгија; онамо опет узда бачена чак код бунара. Из а куће башта велика. Па ни она од њихова гажења, довођења товара, коња, што су ноћу доводили и одводили, није могла да се одржи уређена, засађена.

Оца, који се, пошто је оставио село, био повукао сасвим, нису ни за шта питали. Остављали

га самог. Само су мајци највише досађивали. Мајку и њу, Аницу, они нису ни разликовали. Сматрали су их као једнаке, називајући их »жене«. И све су од њих тражили, за све су им оне одговарале, биле криве. Нарочито мати, која, никако не смејући да им се одупре, већ увек ћутећи, гледала је да их свачим задовољи, само да би их се што пре отресла, те да оду, не вичу по кући, а овамо је једнако за њима уздисала стрепећи да им се штогод не деси, јер су они сваког дана имали по какву свађу, задевицу... И тако с браћом њеном, сви они, цела њихова кућа, као издавала се у махали, штрчала.

А опет су се они, браћа јој, пазили. Нарочито су гледали да им у кући што не оскудева. И њих, »жене«, мајку, сестру, одевали су. Особито њу, сестру, Аницу. Кројили су јој лепо, чак некад и скupo одело. Само су једнако мотрили на њих две. Не ради другог чега, већ једино из бојазни да оне, идући по комшилуку, мешајући се са осталим комшијским, варошким женама, не покажу се случајно као просте, као сељанке, ниже од осталих... и тиме да и саме њих не понизе. И заиста мати је имала живу муку с тим, не могући увек да се као што треба обуче, већ заборављајући се. И зато их они нису ни пуштали да се друже са осталим, комшијским женама, да им одлазе.

— Ја! шта ћете тамо? — обрецали би се они увек на њих. — Не умете још људски ни да се обучете, а камо ли...

Нарочито су њој, Аници, забрањивали. Никад она, као остale њене другарице, није смела да изиђе на капију; још мање да оде на какву игру, седење са осталим својим другама из махале. А шта би тек било да се упозна и с којим мушкирцем!... Истина, да је много њих с браћом јој долазило, али све је то долазило као браћа јој: у мрак, наоружано и спремно за ноћ. Али њој они нису били ништа, нису били као остали варошани,

мирни, обични. Једино тај Ита није био као они. А зато ваљда што се он тиме, шверцем, није ни бавио, већ је само долазио да преко браће јој купује шверцовану стоку за своју касапницу; он као да је био за њу нешто, али о томе она није смела да мисли, нити је опет зато имала кад. Сва је кућа била на њој. Мајка јој је радила само оне послове који су се овде, у вароши, као и тамо, у селу, исто тако радили, а све остало, што је требало друкчије да се ради, остављала је Аници. И Аница је све радила. И то још како! Мада се није толико дружила и, што кажу, »мешала«, ипак је она и чишћење куће, и намештање соба, полице, и запрживање јела, све радила, намештала као нека из варошке, најстарије, богате куће. Све је она то умела. И да јој нису била таква браћа, од којих ништа није могло да остане као што треба, како би тек онда Аница умела да спреми, удеси кућу! Али што се од њих није могло, она није то своје знање, умење такојко истицала, бојећи се да се она тиме не издвоји, као одскочи од браће, и тиме не замери им се.

И, ваљда од те плашиње, стида, она је то своје умење од њих као крила, задржавала за себе, као чувајући га, знајући да треба да га тек онда покаже, развије, када и она буде као друге; а то је било: кад се уда, почне да води своју кућу, »домаћинлук«... кад, као и све осталне, почне и она да иде у цркву, у посете, прима госте, с мужем иде на саборе, славе, седења... да буде оно што од сваке њене другарице бива, и што треба да буде. Али, што је најчудније, кад год је мислила о томе: све то увек као да се скупљало, врзло око тога Ите. Зато би она тада одмах, црвенећи, брзо престајала да мисли о томе. И, не осећајући се несрећном, као да то није њена ствар, још мање да то од ње зависи, већ да то само по себи мора доћи, мирно, сва предана послу, чекала је, управо не чекала, него је сваког дана радила оно што је било њено, тј. што је требало за тај дан да се уради кући. А за то, друго, остало, уверена је била, има кад: доћи ће.

И то је дошло. Ни она сама није знала како. Зна само како је једног празника с браћом јој и осталим гостима био и један просед или оштра лица човек и обучен најукусније од свих. После два дана дошли су без тога човека други неки, и у соби с браћом јој ауго у ноћ пили. Мајка јој излазећи од њих, из собе, заплакала се, а њој тада браћа забранила да се, иако се и досад ретко виђала, отад више никако не виђа, не показује на улици. Дакле, била је »пијена«, дана. И од тада је за Аницу настало спремање, шивење, ткање Ћилимова и остале прћије... Од тада је Ита престао да од браће јој купује шверцовану стоку, нити је долазио више... После за њега ништа није чула до само то да је том човеку, за кога су је дали, Ита побратим; и кад је то дознала, чисто јој је одлакнуло, као да се ослободила неког страха, бојазни... Чак јој и било мило што се тако с њим лепо свршило, и што ће јој он од сад бити као брат, а не друго... А за тога човека, мужа, чула је да је из горње махале, дакле из најбољег дела вароши, да има кућу, да је терзија, али да не ради у дућану, већ у кући. И чула је да је, док је био млад, путовао, ишао на печалбу, после се вратио, два пута женио, али кажу, да су му обе жене умрле, и зато, кад је хтео и сада трећи пут да се жени, нису му отуда, из комшилука, дали девојку, већ му нудили или удовицу или коју слушкињу богаташку... А опет он, као у инат њима, дигао се, сишао овамо к њима, у доње махале, и запросио њу... А друго? Ништа није знала до саме свадбе, венчања.

Венчали су се. Свадба је била скромна, према мужу, удовцу, као свака удовачка свадба. Али опет је била болја. Истина не права свадба, велика, што траје четири дана, али ипак не опет и онаква, као кад удовац узима удовицу, па кад се пре службе, на јутрењу, венчају, и онда тихо, готово бежећи од стида да их не »гледа свет«, иду кући са оно мало званица које су најнужније. Била је болја. А овде код Анице било је и свира-

ча. И тај човек, муж јој, није хтео да се као остали удовци венча у стајаћем оделу, већ је начинио ново. Имала је и девера и свеће, поклона... Била је и игра, чак и »шарено оро«... Само што није било вечере, па као што је обичај да се после целе ноћи седи, пије, а сутра испраћа старојко, кум... већ је само био ручак, а на њему њена и његова породица. И старији седели су за софром, млађи играли у дворишту са осталим светом. На капији, широм отвореној, збили се били пролазници и гледали; свирачи подвојени, једни унутра код софре, а други у дворишту, свирали су, а спрођу њих, уза зид, седеле су им Циганке с децом, уживајући у свирци мужева и чекајући да, кад се њима, мужевима што изнесе за јело, и оне приђу и једу заједно... Ашчика, засукана, с голим лактовима, гурала се, готовила тамо у кујни; иза околних зидова вириле су жене, девојке и гледале овамо... Коло је играло, гомила деце гурала се, вијала. И Аница је била у колу, на најлепшем mestу, и с девером играла. Осећала је као сви у њу гледају; нарочито с доксата газда-Јовине куће, која се више њихове куће издизала на два спрата; отуда су је гледале прве, богате девојке, жене... И приметила је: како оне гледајући њу у исто време као с неким подсмећом траже и младожењу да гледају... Али и он је сад био као што треба. Служио је тамо у соби госте и увек се склањао, био у страни. Па и браћа јој била су према њој сад друкчија, и, као сад нешто вишу од себе, они су је пратили, угађали јој... А свирка је била мека, дан топао. Први пут она осети — осети да је лепа, млада... И, сва срећна, поче да дрхти, осећајући како оно што је чекала налази, остварује се, лепо, добро...

У том почело вече.

Онако исто у игри, неосетно, тамно, меко, дан се измицао, а ноћ је долазила. Свет се помало разилазио. И кад се све разишло, она је ушла у кућу. Међутим, свирка из собе, где су седели браћа јој, Ита, била је јача. А тамо јој и муж био оти-

шао, и, на њено изненађење, не као младожења, да их двори, стоји у страни, већ као гост сео међу њих, чак у чело. После, као да им тесно било у соби, те изишли у башту и тамо засели. А у кући остале само жене: ашчика, неке мужевљене сестре и једна стара тетка му, која је сад замењивала свекрву. И Аница је, после пресвучена, изашла у башту, да их двори... Били су испод винове лозе, до собе. Браћа јој, Ита и сви већ су били полуупијани. Завалили се. По столу исполивано вино, изглодане кости, растурен дуван. Свећа на среди стола осветљавала их је. И све се то Аници учини неугодно, највише што јој сви они, што јој њихово весеље не дође онако домаћинско, с неким редом, поштовањем: старији, млађи. На пример да браћа јој према њеном мужу изгледају као према своме зету, или обратно муж јој према браћи да је као према шурама. Не. Већ сви они изгледали су једнаки, равни, као нека ноћна браћа. То јој је било неугодно. Али је још више уздрхтала кад је видела мужа. Тек сад га је први пут сасвим видела. У ноћи, спрам свеће, био је још оштрији, кошчија лица, са широким, упалим раменима. Само су му очи биле црне, врат дуг, јак и ваљда од скорог бријања виделе су се му јаче жиле. Био је намрштен, љут. То му се видело по његовим укоченим очима и уздигнутим, раширеним ноздрвама. Њој срце стаде. Помисли да се ваљда он љути на браћу јој, Иту и остале, што већ не иду, и оставе њих двоје саме. При тој помисли он јој дође још више љут, круг, те се она у страху поче јаче привијати око браће, Ите, који су услед свирке, свежине летње вечери и бледе, иза мрких облака, месечине чудно изгледали: говорили много, дрхтаво, час весело, час збуњено. У том јој најстарији брат запева. Био је пребацио руку, загрлио мужа јој, свог зета и говорио му, певајући и нудећи га да пије:

— Пиј, Мито... знаш, брате... прва радост, па сам ти... »Ој Мораво, моје село равно«, запева тако пространо, да се Аници учини да он сад

први пут зато тако пространо, радосно, пева, што су се ње курталисали, удали је, зато што им је она досад, као девојка, код куће, пречила, стајала на путу, те им није било све равно, равно чак до Косова!

Ни сама не знајући зашто, готово побеже од њих, остави их и брзо се врати у кућу. Тамо је свуда био јак мирис од проливена пића. Ушла је у собу. Било јој је хладно. Само су јој се слепочијаче знојиле, а на усницима избила роса од њена врела даха. Једнако јој је било тесно, неугодно, тешко. Осећала се као да је са свију страна нешто опкољава, стешњава. А о њима, тамо, у башти, нарочито о мужу, није смела никако да мисли. А, међутим, отуда је долазио све већи жагор, песма и ноћ... У том је ушао код ње »браца« јој, Ита, певући песму коју су сви напољу певали.

— А што ти, снахо, бежиш? — поче је Ита да се шали с њом, чинећи се пијан; — што си невесела? Еј, хеј! баш сте ви срећни... Гледам њега па... — И онда сео до ње, али није гледао у њу, већ се био загледао напоље. Чинио се као да слуша песму и свирку која је отуда бивала све јача. Одједном се тргао, погледао је онако скамењену од страха, и са изразом заједања, у коме је било и неког горког саучешћа, почeo да је дири, пецка, показујући на мужа јој:

— Скоро ће доћи...

— Ко? — тргла се она.

— Та он! Побрратим! Тад срећник. Срећан ли је он!

— Она од страха једва дође до гласа:

— Како, брате, а зар ти...

И као дављеник, хватајући се за ту реч »брата«, трудила се да у ту реч метне, дâ што више сестринске, само сестринске љубави.

То је Ита осетио, и то га је као освестило.

— Да, да, и ја! — и дигао се. — Срећан сам! Што да не? Хоћеш да ти певам? Знаш да ћу ноћас, док ви... ја ћу сву ноћ — ах, ноћас!

А опет то »ноћас« било је... Она се сети шта он мисли под тим »ноћас«. Крв јој јурну. Хтеде да устане, виче, али није могла. Једва се дигла и одмакла од Ите.

— Снајка, — поче он, кајући се и не гледајући у њу. — Куда? Зар се боиш?...

— Не, брате... — тресла се она и музала; — али, да идем. Чекају ме... траже...

Ита одједном стао пред њу. Вилице укочио, стиснуо, као да не дâ да му зуби цвокоћу. И свом укоченом лицу силом је давао смејање. А осмех му је био кратак, леден.

— Снахо... — поче он, а глас му једва излазио... — Нећу вечерас да се враћам и видим с тобом. Ко зна шта после... само Бог срећу нека вам дâ... велику, голему... Нарочито теби. А њему, већ — и опет је показивао напоље, на мужа јој: — он је сада ионако срећан.

Пружио јој је руку, али није могао да крочи. Она, једва чинећи се невешта свему, опет боажљиво, сестрински, запита га:

— Зашто, брате? Да ниси љут? — И чинећи се да страхује да није чиме угошћен, удворен и тиме наљућен, као молећи га за опроштај, извиђење, приће му да га пољуби у руку.

Ита, и сâм видећи тај њен бол — муку да се отргне, одржи, да му се покаже само као сестра, снајка, а не друго — и гледајући како се мучи од бола, само се извиро и, даровав је, изашао!

Она га је несвесно одгледала. Чула је, како га заустављају, а он неће. Глас му сув. Чу како мужу јој у шали добаци: »Ти заустављаш, а овамо једва чекаш да останеш сâм«... Затим узе свираче. Укочено пребаци колију, наби фес, да би изгледао што више пијан, нареди свиначима да му свирају и певају. Затим право, укочено, оде са свиначима који су му певали:

*Подухнуше саба-зорски ветрови...*

У том напољу већ је био јак мрак, дрвеће почело да шушти као маса, а она, како је била пала на сандук, тако и остала, док нису свећу унели и једва је пробудили, тргли од заноса.

### III

Како су после распремили и наместили постељу у соби, како је ашчика увела младожењу к њој — ништа не зна. Једва се сећа: кад јој је пукла и последња копча на јелеку, оголила јој се прса, снага, она осетила додир мужевљева кошчата тела уза своје, да је, пошто је узалуд покушала да се извије из његова наручја, пала и, загњуривши лице у своје косе, трпећи, проплакала.

Даље? Ништа не зна до кад се у зору пробудила и скочила. До ње је био он, муж јој, а уста му полуотворена, али услед палих, замрзених бркова, зуби му се нису видели. Згрчен, упалих рамена, са сувим, јаким рукама, косматим грудима, проседом косом, спавао је до ње. Она се тресла. Изгледао јој је тако, тако... Па још mrка зора која је бивала све јаснија, па онај мирис новога намештаја по соби, задах заврнуте лампе, а она полунага, с модрицама, изломљеним телом, а и он до ње, згурен, кошчат, уз њу, додирује је... осећа му дах... Скочила је. Клецајући навукла је минтан, бошчу и, спотичући се у кујни о разбацане судове које синоћ пијана ашчика није могла да уклони, изишла. Чула је како ашчика, пробућена њеном лупом и спотицањем, прогунђа за њом:

— Ти лиси?

— Ја, ја. Ништа, тето! — умирила је она ашчiku и изишла.

И, кад се осетила сама у дворишту, сама у немој ноћи, она је бежећи чисто потрчала капији, али сетивши се да нема куда, не сме никуда, клонула је.

— Нане, нане, мори!! — заплакала се.

— Нане, нане... грцала је тако стојећи укочено и цептећи од страха, да је било муж или ко из куће не види, не чује где плаче. И зато је од страха длановима брисала сузе, стискала их на очи, као да не дâ сузама више да излазе.

У том је почело да бива видније. Са свију страна почело да се расклапа и разграњује. Око Анице, из баштâ, почеле тице, бубе да се дижу, шуште, мичу. Кроз свеж, оштар ваздух, почео жагор, кретање... дан се белео. У том с краја махале, из неке механе допрли звуци свирке и песме. Она се још више охладила, премрзла од страха. Знала је — сигурна је била да је то тамо Ита. И као да је тамо код њега, чисто га поче гледати како излази из кафане. Иде; ноге га не држе. Свирачи већ не могу да му свирају. Он иде, не спотура се, само се укочено заноси, набија јаче фес — или га баци. Заповеда Џиганину да му га донесе. Џиганин донесе, а он вади банку и њоме кити Џиганина.

— Свирај... Не знаш ти, али ипак свирај... Де, ону... »Подухнунше«.

И као да чу како неиспавани, промукли гласови Џигана запеваше уз крештаву свирку.

А он се, Ита, заваљује. Колија му дотиче земљу.

— Да, да ту... ту свирај... »Развише ружу ветрови«... јест... да... и она се ноћас развила, ноћас...

А Аница осећа да се то на њу односи, шта он тиме мисли, како под оним »ноћас развила« мисли на њеног мужа, на њену прву ноћ. И она, овамо у башти, од страха, почела да скупља на себи одело, као крије прса, себе, да се не види ништа од ње, а још мање да је истина то да се она ноћас »развила, развила«...

Али од свега у ствари није било ништа. Песма и свирка што су се чуле укraj махале брзо су умукнуле. А ко зна ко је тамо у механи био... Ништа није било од свега. Само је дан све јаче

освајао, белео се. По улици почеле да шкрипе капије, а из чаршије се чуло отварање дућана, скидање ћепенака. А то је њу освестило. Истина тешко, убијено, но ипак прибрано, и са угушеним плачем, болом вратила се, нашла метлу, па, као да није ништа било, већ као свака млада домаћица почела да чисти двориште, трудећи се да се умири, да не грца, да се приbere. У том увеково свануло и она је први пут добро видела и разгледала све, нарочито сад своју, нову кућу. Кућа је била мала, сниска. Око куће била је пространа башта. Башта је била лепо уређена са чистим, засађеним алејама. До капије био је амбар, кош, а отуда, од капије до куће, водила је калдрисана путања, која се белела, и онај део куће који је био до баште, с лица, и у коме је била соба у којој су спавали. Тада предњи део куће био је окречен, а остало не. Но ипак све, цела кућа, башта, калдрма, изгледало је истинска, мало, али чисто, уређено, као ново. Само околни зидови били су велики, као стари. А и до капије, више бунара, био је велики, стари орах. И он, онако разгранат, пола сув, озго ширећи гране изгледао је као да целу кућу, башту, све под собом покрива, држи.

То је све било, друго ништа. Доцније је Аница и мужа познала. Као што га је први пут видела: кошчат, али већ оронуо. Само једино они његови црни бркови што су му били пуни и одударали од његова сува, оштра лика. Али зато ипак био је чист, уредан, тачан, а некако чудноват. Изгледао је као човек који је много живео, уживао, па, засићен а и разочаран, повукао се. Изгледао је и био увек миран, тих. А овамо учас, ма за шта, планују би и био готов на све. И, као да није никога уважавао, ценио, а најмање њу, своју жену, Аницу. Као да му она није била жена, велика, дорасла, већ као да је дете, ништа не зна, нити опет има каквог изгледа да ће моћи штогод знасти, бити од ње штогод, тако је с њом поступао... За све је морала њега да пита. Чак и у готовљењу

јела, и ту се он разумевао, и није јој давао да готови онако како она зна. У кући, од намештаја, посуђа, полице није смела да дира, намештај друкчије, морало је да остане онако, како је она затекла, како је било и пре намештено, док није она дошла.

— Ништа немој да ми дираш! А што не знаш, питај. Сама ништа не смеш, — била му је то прва реч њој.

Из почетка њој је то било тешко. Мислила је да због тога не сме да дира, што је то тако наместила нека од његових првих жена, па сад из љубави према њој, као успомену, не дâ да се то дира, квари; али је после дознала да је такав био и према прећашњим женама. И кад види шта је, како је све то: муж, кућа... она се умирила, навикла. Истина с муком, тешко, али ипак навикла се. Кад већ није било све онако како је замишљала, надала се, па као у накнаду за то, гледала је да бар она, кућа, муж, све буде као што треба. А нарочито да одевањем (а имала је лепа, скупа одела од његових првих жена), држањем, намештањем, чишћењем куће није постидна од богатијих жена, којих је толико било у махали, комшијуку. У томе је налазила као неку утеху. И заиста, толико је радила, чистила, намештала, трудила се да угоди мужу. Све до ситнице угађала му, не из љубави, већ више као од страха да нема за шта да је грди, говори јој, приближује јој се и тиме не подсећа на оно. Толико је била вредна, готово лудо, сва унесена у посао, спремање, да је и њему, мужу, већ било више него што треба.

— Де, де... — заустављао би је, неугодно се трзао гледајући је како од јутра до дубоко у ноћ ради и само о томе послу мисли. Неугодно му је било, јер као да је осећао да се она зато силом уноси у посао, да би се тиме занела, као отресла, одвојила од нечега другог...

А оно? Оно бежање прве ноћи, плакање у ноћи — никад. Никад више она не заплака... Није о томе мислила. А да не би мислила о томе, зато

се толико и уносила у посао... Покаткад, али веома ретко, почело би да код ње оно као долази, јавља се, почела би да јој прса играју, образи, уста сврбе... Она би тада, кривећи та своја прса, образе, сва зајапурена, очајно шапутала:

— Ох, пусто остало!

#### IV

После годину дана умре јој муж. То је још више уплашило. Од страха није знала за себе. Из почетка није га толико, од срца, жалила. Али што је осећала да га искрено не жали, сматрајући се за то као крива, као кажњавајући себе за то, она је више, управо од тада само плакала. На погребу, седмодневници, четрдесетници и погодишији једва су је повраћали од плача и заноса у који је падала.

Оно њено »леле Мито!« ко зна зашто је било. Да ли је тај плач био за њега или за њу, саму себе.

И кад се после отресла страха од његове смрти, мало прибрала, сва се одала томе плачу и одиљажењу му на гроб и у томе, за све што је било, за све што је претрпела, као да је налазила за себе одушке. Једва је чекала да дође субота, какав празник и да му изиђе на гроб, изнесе за душу, и сита, до миле воље, да се наплаче.

Целе је недеље била мирна. Онако сама, с дететом, целог дана, пошто јој нико није долазио, као затворена седела би, чистећи башту, кућу.

Нарочито кућу, коју је сада пажљивије чистила, ништа није кварила од прећашњег реда, бојећи се и стрепећи да се не осети и не види да је то зато што сада њега, мужа, нема, па она ради шта хоће. Слободна је... И тако мирно, тешко, чак и са задовољством целе би недеље радила, седела код куће. Али још уочи суботе она осети страх, немир, а и жудању. Једва чека. Готово не зна ни

како умеси, спреми за гроб. Док јој је дете било мало, те је мајка ишла с њом на гроб, она ју је од нестрпљења увек чекала на капији, а после, кад је с дететом ишла, само што дете обуче, она се брзо спреми, повеже, одмах излази из куће и полази на гроб. Од страха не зна ни како пређе чаршију, улице и уђе на гробље. Само зна да, кад уђе на гробље и осети иза себе зид, капију гробљанску, чисто јој лакше, а још више јој ћодлакне кад падне на гроб и зајеца:

— Леле, Мито! ...

И занесена, у том одилажењу, плачу, чак је није жалостило што су је готово сви остали — нарочито њени, па комшике јој, родбина покојника, пријатељи му, што се они, чим је он умро, сви повукли. Ни Џта, који је пређе, док је био жив покојник, често долазио, сад готово никако не дође, сем што понекад сети се и пошље као милостињу мало меса да се омрси. Па и то, бојећи се да она или који други из комшилука не помисли да он ради ње, Анице, шаље, његов момак кад донесе говори: како је Џта, газда му, послао то »за дете; боји се да оно не види по улицама, па да не жељује...«

Ништа њу није вређало. Истина, било јој је тешко тако усамљеној. Нарочито ноћу, од страха што је сама. Или зими кад нестане дрва, па нема чиме — не себе, већ дете да угреје. И дрвеће што је у башти, каква трула грана, лозинка, не сме да узме; све од страха да се то не примети, види, и почне да се говори како она упропашћује кућу... А она већ за себе и којекако, већ дете мора да топли, греје и једнако држи уза се...

И тако, да сама целе недеље седи, надгледа кућу, чисти, одржава је у оном реду у ком је покојник оставио, да дете негује, мотри да је увек чисто, обучено, да се не би приметило како је без оца... Да суботом излази му на гроб, плаче... Нарочито тај плач добро јој је долазио, као давао јој неке насладе и уносио у њу живота, ватре... Навикла, и било јој је добро. По њено-

мирном, младом лицу, очима сусталим од плача у црнини, закопчана до грла, седећи смерно, мирно, с дететом у крилу; по целој њој исплаканој мирној, дубоко мирној, изгледало је да више ништа друго не жели. Чак толико је била мирна, да је изгледало као да је постала неспособна и да осећа, мисли, готово као мртва. Као да је с његовом, мужевљевом смрћу, и она свршила своје. Ништа да више за њу нема. А најмање да се преудаје. Мада јој је мати, знајући да неће моћи свакад овако кришом, кријући од снаха и браће јој, да је потпомаже, доноси јој брашна и друго — почесто о томе, преудаји напомињала.

А Аница је увек знала кад ће јој мати о томе говорити. Обично после вечере, кад дете заспи. Њих две остану саме, и кад Аница почне да разбира за браћу, и остало што се десило по чаршији, махалама и кад јој мати, одговарајући, одједном, напречац, као да се тек тада, узгред сетила, прекине и почне по кога да хвали:

— Море, Анице чујем, ето, Недељко 'арно се оправио. Пролазим и гледам, а дућанче му пуно. Зембили пуни, раф пуњ.

Аница би се тргла, али одмах би се одобровољила и чисто сажаљавајући мајку што је тако наивна, па, не узнемирајући се, одговарала би:

— Нека, нане... — и, да би матер уверила како је то није узнемирило, увредило, расположена, продужила би да је за нешто друго пита.

И мајка би је остављала. После месецима јој не би више о преудаји спомињала. Не би она ни дала да јој се Аница преудаје и тако учини грех, обесвети покојника, да се не мора, да има од чега да живи. Од куће и она два винограда не би ни човек могао да живи, а камо ли жена. А она, мајка јој, већ више не може да јој као досад кришом, кријући од снаха и синова, доноси. Па и то што донесе једва да има за њу, а камо ли још и за дете... А, да се Аница задужи, да прода виноград, кућу покојникову, то боле Аницу да види мртву, него ли то. Па и ово, кад би јој о преуда-

ји споменула, само је она знала колико се мучи, бори, док јој то каже. Сматрала је то као грех. И то не према Аници, већ према покојном зету. И не само она, мајка јој, већ сви други, родбина, комшилук, као да су сматрали за грех ако са Аницом не говоре само о њему, покојнику. Набрајају јој поједине згоде, речи његове. Памтио се до ситница његов живот, и пред Аницом се само о њему говорило. А она, Аница, дете, данашњица — све то као да није постојало, а још мање било вредно пажње, говора. Главно је био он, покојник. И то не што су га баш волели, истински жалили, већ осећајући да ће бити као криви, ако једнако не говоре, не спомињу га, и да ће тиме потврдити како је он заиста мртав, умро, нестало га. А то није. Грех је помислити. И, од страха да заиста то није истина, већ да је он још ту, да није пропао, већ жив, а нарочито за њу, Аницу, жену му, да она не би помислила да је слободна, да смрћу његовом њега заиста нема, да није више његова, сви су се они трудали и сваку ситницу употребљавали, само да се он спомиње, не заборави.

Тако, ако би јој која комшика нешто што умеси, зготови, донела, она би, дајући јој, говорила, снебивајући се:

— Ето, донесох! Знам, покојни Мита, домаћин ти, много је то волео, па донесох, да и ти окусиш!

Или, ако би која дошла да штогод, какву ствар, урутку, узме од ње на послугу, она то не би као од ње тражила, већ:

— Анице, да ли имаш то? Док беше покојник, то је било у кући. И он нам није бранио, узимали смо.

А и Аница је све то знала, осећала. И увек се трудала да избегне помисао да он, покојник, није ту, у кући, жив, већ да је мртав и далеко, далеко од ње. Грех је био то мислити. Било у башти, кући, свуда, свуда је био он; све је било његово. Увек га је гледала, био је пред њом исто онако

кошчат, сув, нарочито они његови пуни, црни бркови, који су му још за живота онако одударали од његова бледа, сугва лица. И мада га у ствари није било, мада је већ толико било прошло од његове смрти, ипак он је морао за њу да буде жив. Нарочито за њу, Аницу. Јер он је био тај који се сагао, узео је и увео у своју кућу и тиме увео у неки ред... жена, људи. Дао јој — не име, већ нешто више, јаче, дао јој неку одређеност, а не као пре, док је била девојка, што није смела ни у кога да погледа, јер ако погледа ко зна шта може тај помислити о њој. Сигурно рђаво, бешасно. А кад је он њу узео, увео у своју кућу, постала његова, од тада је могла слободно да гледа у свакога, могла да живи, јер није била своја. И онај кога би погледала, ако би што рђаво о њој помислило, то се ње не би тицало, не би се односило на њу, већ на њу, на мужа, домаћина, као да је њега рђаво погледао. Он је био ту, јер она је била његова. Па и кад је умро, опет је она и даље била његова.

И зато сви, цела родбина, а нарочито жене, као у накнаду за то, из захвалности, уплашено, страхујући да се не покажу неблагодарне, с неким страхопоштовањем трудали су се да једнако одрже његову успомену, ништа не пропусте.

Било је главно да се њему, покојнику, угоди, да се задовољи... А ово друго, свакидашње, оно је узимато тек онда, пошто се све испуни што треба њему, покојнику. Главно је било ово, покојник, исправност, према њему. А она, дете, га још преудаја?... Ех, Аница би најрадије волела да се више не преудаје, већ да и даље остане овако. Покојник, усамљена, јад, плач — толико се била навикла на то да јој је то већ било као омилело. А знала је да ће опет бити бола и муке кад почне ла се од тог навиклог јада и плача раставља, кад улази у живот. И у почетку није никако на преудају пристајала. Једно то, а друго још и помисао да њено тело још није чисто ол првог мужа, покојника, а камо ли да сада још дође и тело другога. Али доцније, а најглавније

што је знала, уверена била да ће тај који ће је узети сигурно бити гори, сиротнији, старији, а и то да опет, још једном, мора бити, да се мора преудати, тј. да »њени« — мајка, браћа — неће је тако оставити, већ кад они нађу да је дошло време, преудаће је — зато је она оставила да о томе они мисле, брину се, а она је и даље ревносно, тешко, продужавала да надгледа кућу, седи сама, иде с дететом на гроб покојнику и тамо плаче, плаче до миле воље. Исплаче се за све што јој се накупи, што је заболи, што осети: за разочарање, бол прве ноћи, младости, љубави; а о преудаји била је равнодушна. И чак се исмевала, говорећи:

— Ао, ко ће мене да узме?!

А, опет, осећала је како се та њена преудаја приближава, већ се о њој слободно говори, јављају се неки. Па се већ увек почело да поговара за неког Недељка. Знала је и који је тај. Од скора је отворио бакалницу. Прво је био слуга, па, пошто се оженио слушкињом свога газде и овај му као мираз дао нешто новаца, он после за себе отворио дућан. Жена му затим умрла, пошто му је оставила троје деце... Знала је да ју је тражио, а да јој се браћа нећкају и не дају му је зато што има толику децу... Знала је где мв је дућан: у чаршији, одмах до њене махале. Чак га је једном и видела кад је ишла на гробље и прелазила преко чаршије. Износио је из дућана неке зембile и рећао их по ћепенку. И, као да је знао да ће она тада проћи, био се лепо, чисто, чак и кицошки обукао. Само што су му преко прага, из дућана, вирила његова прљава деца с комадима хлеба. Чула је да он ту децу сâm пере, облачи и заједно с њима спава у том свом дућанчету... Знала је све, и опет је — не да чинила се, већ у истини била равнодушна и подсмевала се, нарочито мајци. Мајку би увек још с капије познавала, кад би јој долазила и имала што да јави о преудаји, или за кога новог просиоца. У таким приликама увек би јој мајка улазила брзо, још брже за собом затварала капију и долазила Аници, али полако, као стрепећи, бојећи се некога.

(Сигурно покојника, што му у њетовој кући и његовој жени говори за другог мужа.)

Но свакад би јој Аница ту њену бојазан, стрепљу, мучење да јој јави за просидбу, олакшавала. Чим је види да тако уђе, она би се повукла у собу, тиме као дâ мајци времена да се она смири, приbere, и после кад би јој мајка дошла код ње у собу, сама би Аница, сажаљевајући мајку, равнодушно је питала ...

Али једнога дана мајка јој се, тек што је била ујутру отишла од ње, опет преко обичаја брзо врати. Капију заборави да за собом затвори. А као да је заборавила и на покојника и страх од њега. Изгледала је радосна, весела. Тако је брзо ушла. Аница није била у соби, већ је иза куће тамо нешто радила. Мајка је дозва. Па не могући да је сачека у соби, изиђе и сретоше се на прату од собе.

— Анице, каки драгичка, ћерко! ... — предурете је.

Аница се болно, равнодушно насмеја на мајку, погађајући унапред да ће бити опет какав нов просилац, али сад ваљда бољи. Сигурно богат, имућан.

— Добро, добро, нане: који је? — и погађајући шта ће бити, спреми се да се врати натраг и продужи свој посао.

— Ита, — рече јој мајка брзо.

Аници нешто пресече у половини. Подиже руку устима, као да спреци крик, радост, шта ли?

— Ита, Ита, ћерко ... — поче мајка да понавља и уноси се у њу уплашена, кад виде како се она укочила, поникнула.

Аница се једва трже:

— Нане! — а ухвати се целим шаком за чело, једва држећи се да не падне — не остављај ме ноћас саму. Спавај ту. — Па чисто изгура мајку, затвори за њом собу. И мајка јој чу како она тамо у соби негде паде.

Целе ноћи тако је остала.

Мајка јој, преплашена, узалуд је обигравала око ње, звала је, молила, кумила. Ништа од ње није чула до:

— Остави ме. Не дирај ме, мајко... — А глас јој је био, истина, на плач, али сув, сув.

Ништа више није се чуло од ње из собе. Мајка јој је целе ноћи обигравала, молила, плакала, на послетку, обрвана сном, пала до прага собњег и заспала. Ујутру се Аница пробудила и да би мајку ућуткала да се не препада, не виче, не пита је што она таква изгледа: расирених, набраних очију, упалих недара, и дотад свеже, једре, сад изломљене готово скуване снаге, очајно је ућуткала:

— Бути, нане, молим те! — И онда, скупљајући сву снагу, одговори на Итину прошевину:

— За Иту? — Нећу. А Недељко, ако он хоће, мала има толико деце, за њега хоћу.

Па преклињући мајку да је не пита зашто то чини, опет се врати, и опет се затвори у собу.

Мајка отишла, али се на по пута вратила. Руком се ударила по челу од једа на саму себе:

— Луда ја! Што ја ћутим? Што ја њу слушам?

И вратила се да је пита зашто неће. Зашто неће Иту, већ хоће Недељка, удовца, сиромаха, те опет она, мајка, да и даље стрепи за њу, да јој опет кришом, крадући од снаге, доноси. А неће за Иту, момка; неће да пође за њу и постане богата, да мајку једном опрости бриге, да више не стрепи за њу, да, кад тамо, код браће јој, она седне да једе какво лепо јело, не заседају јој залогаји јела од слутње да овамо, она, Аница, код мужа, можда нема ни хлеба. Вратила се да је пита, па и да је грди, бије. Али кад је дошла до капије, није смела да уђе. Не знајући шта да ради, чисто плачући, свратила је комшикама и почела њих да моли, — преклиње, да оне иду Аници и питају је зашто неће за Иту.

— Ако неће, — говорила је комшикама, али зашто, нека бар каже зашто неће?

Али Аница не само комшикама, већ никоме није хтела да каже. Чак ни браћи, који су од беса хтели да је убију. А можда би је и били, да Аница није изгледала тако изболована, изломљена. Само је одговарала:

— За Недељка хоћу, — и скупљала је, грчила своје вреле ознојене шаке.

— За Недељка хоћу, — једнако је говорила, умиривала браћу. И то не што је истински за Недељка хтела, волела га, већ да би се браћи, матери, као умилла, те да се они не љуте на њу... Да не мисле да она зато неће за Иту да пође што жели да и даље остане тако, хоће да они и даље о њој воде бригу, хране је, издржавају и да се не би тога бојали, као да их утеши и скине им ту бригу с врата, она им је ревносно одговарала:

— За Недељка хоћу...

И то све зато само да је не питају зашто за Иту неће, кад је он бољи, момак, богат... Да је не питају, не дирају. Да јој нико не долази, никога да не види, гледа. И дете није хтела да види. Као да га намрзе. Мајка је морала дете да склони испред ње, и тамо у кујни с њим да спава.

Па и њу, мајку, није трпела. Чак је почела да је грди, натреса јој се. Нарочито кад мати јој, распремајући кујну, заборави да остави што на прећашње старо место, као што је и пре, за време покојниково било. Тада би мајку она највише грдила. Не што је то она учинила, већ што је Аница у томе осећала како мајка јој хоће тиме намерно да увреди покојника. А они су сад сви против њега. Чак га као и намрзли. И то све због тога што Аница неће да пође за Иту. А сад је Аница напротив, кад су сви били против покојника, сматрала да је дужна да га брани од њих, не само њега од њих, већ и себе од њих, што они тиме, удадбом за Иту, хоће да је од њега као отргнуту, извуку. И зато није хтела никога да види, нити да изиђе из собе. Једнако је лежала. Од тешких мисли понекад се занесе, па читав дан не зна за себе. А опет, кад се освести и види више себе

мајку како она стеже чело, главу, лепи јој око слепоочњача црни лук с кафом, опет је тера од себе:

— Иди, остави ме.

Нарочито ноћу није давала матери да је код ње. Волела је да је сама. Да тако целе ноћи: или, кад јој изиђе пред очи његова прошевина, он, решена да неће поћи за Иту, лежи као мртва; или, Ита, скаче од бола:

— Ито, Ито мој... — и као да је мртав, почне да кука, оплакује га.

Није да га не воли! Ах само једном да га осети, па да... Али како ће? Како ће она њега, Иту, да погледа, да му се наслеје, од радости да се заплаче кад га загрли, кад би се одмах, ама одмах, испрецио он, покојник. А сада она сама, Аница, није више оно: прећашња Аница, већ жена, а он Ита, још је Ита... И како ће она да га прими, загрли, као његова? Можда би увек осећао како му није дошла чиста, кад је грли, љуби, већ је другога, покојнйкова... једном већ трљена, милована.

А да је он као сваки, муж, обичан, као тај Недељко, али ово је Ита. А друго је Ита, а друго је муж.

А Ита је, Ита...

Ех! И понекад би Аница падала, подавала се. Пуштала би да јој поигравају прса, снага, да је обузимље и да се подаје оном, изван покојникове куће, зидова, капије и другом, новом, животу. А тај је живот био: Ита. Али, увек тада као казна, усред тога, у том слатком, тешком сну о Ити, појавио би се он, покојник. Ништа не говори. Само му јаче одударају они његови пуни, црни бркови од бледа, кошчата, а сада још и мртвачка лица. И испред Анице укочено, све више почне да се диже. Поглед му строг, мрачан. упрт у њу. Она ништа не сме. Само, као молба за извиђење, опроштај, што се усудила да мисли о другоме нечем, и почне да јеца:

— Твоја, твоја...

И измиче испред покојника цептећи од страха што на дну срца осећа да то »твоја, твоја«, није можда истина.

Понекад то је тако сило, да од страха скочи и готово изван себе, не знајући шта ради, појури прозорима, решеткама и почне да их цима, дрма, као да би хтела да их извади и побегне. Мајка јој дотрчи. Дете се пробуди. Поче оно да цвили, обиграва око ње. А она ништа не зна. У кошуљи, готово луда од страха, само цима за решетке, а опет зна да нема где, не сме никуда. Дете цвили, цвили, да чак и комшије чују. Прескоче зид. Али не долазе они, већ прво отворе капију и на њу пусте жене да оне код ње иду.

— Анице, Анице... дете, Анице! — прихватавају је с прозора жене заједно с мајком и показују јој на дете, да би се она што пре освестила, дошла к себи.

Али она не може да се освести. И тек кад види свећу, мајку, жене, увери се да оно није истина, груне у плач.

— Шта је, Анице? — питају је и поливају је водом.

Она не може да се ослободи, дође до речи, већ само јеца.

— Шта је? Да те који није уплашио, шта ли?

— Ништа! — музга она.

— Како ништа? Не бој се. Ништа нема. — Показују јој на мирну, тамну ноћ, кућу, досећајући се за њене ноћне снове и привићења.

И после, мајка јој са женама из комшијука, мада Аница није допуштала, силом догод се за Недељка није удала, венчала, отишла одатле, из покојникове куће, сваке ноћи су седеле око ње, чувале је и као браниле од некога.